SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Vasilij Dimitrievič Dimitriev
1924–2013

Elhunyt a csuvas kutatások egyik jelentős alakja, szervezője, Vasilij Dimitrievič Dimitriev a tudományok doktora. 1924-ben született az akkori Civilszk megye Novoje Szirbejevo helységében. 1948-ban végezte el a főiskolát, majd hamarosan a Csuvas Tudományos Kutató Intézet kutatója lett. Aspirantúráját Moszkvában végezte, ott kapta meg a kandidátusi fokozatot (1955), s hamarosan előbb igazgatóhelyettese, majd igazgatója lett a Csuvas Autonóm Köztársaság Minisztertanácsa mellett működő Csuvas Tudományos Kutató Intézetnek. 1968-ben védte meg akadémiai doktori disszertációját. Az Intézet helyzete, neve is változott néha, de az ott folyó munka keretei és céljai érdemben megmaradtak. A csuvas nyelv, a csuvas nyelvjárások, a csuvas irodalom, történelem és a gazdasági élet különböző területein dolgozó kutatókat fogta össze. 1967 és 1988 között, igazgatói állása mellett Vasilij Dimitrievič egyidejűleg a Csuvas Állami Egyetem professzora, 1988 és 1994 között tanszékvezető egyetemi tanára. 1994-től két intézményt is vezetett az egyetemen, a közép- és újkori, majd a segédtudományok tanszékét. Utolsó éveit mint tudományos főmunkatárs csak kutatásoknak szentelte.

Kutatásainak középpontjában a Volga-vidék néptörténete állt, s elsősorban a régió török és finnugor népeinek középkori és újkori történetével foglalkozott. Ugyanakkor több munkát szentelt a középkori Volgai Bolgár Birodalomnak, a csuvas etnogenezisnek, a csuvas nyelv és nyelvjárások kialakulásának, történeti és társadalomtörténeti hátterének. Tanulmányai az Arany Hordáról, s különösen annak a Volga-vidéket érintő kérdéseiről a nemzetközi tudományban is ismertek. A csuvas tudomány nagyjairól írt cikkei, monográfiái egyidejűleg elmélyültek és népszerűsítők. Tizenkilenc nagyobb monográfia szerzője, többszáz cikket publikált. Tanítványai ma a Csuvas Köztársaság vezető tudósai, közöttük tíz a tudományok doktora.

Vasilij Dimitrievič az elmúlt század hetvenes évei óta szoros kapcsolatokat ápolt a magyar kutatásokkal A csuvasok közé látogató magyar kutatókat Vikár Lászlót, Bereczki Gábort, Róna-Tas Andrást, Agyagási Klárát és tanítványaikat az akkori lehetőségeken is túlmenően segítette és támogatta. Kezdeményezője volt több csuvas–magyar közös kutatásnak, s ha ezek egyike-másika végül is nem sikerült, az nem rajta múlott. A csuvas etnogenezis körüli, politikai árnyalatoktól sem mentes vitákhoz józanul, mindig a tudomány tényein, a forrásokon alapuló publikációival jelentős módon járult hozzá. Szerény, segítőkész egyénisége a nehéz körülmények között is megőrizte integritását.

A magyar tudomány tisztelettel hajt fejet emléke előtt, emlékét őrizni fogja, és továbbadja a következő generációknak.

Nyelvtudományi Közlemények 109. 461–508.

V. D. Dimitriev néhány fontosabb munkája

О происхождении чувашского народа. Материалы по истории Чувашской АССР. Вып. 1. Чувашское государственное издательство, Чебоксары. 1958. 50–61.

Чувашия в первой половине XVIII века. Uo. 222–302.

История Чувашии XVIII века (до Крестьянской войны 1773–1775 гг.). Чувашское государственное издательство, Чебоксары. 1959.

Два описания чувашей и чувашские словари второй четверти XVIII века. Вопросы археологии и истории Чувашии. Учен. зап. Вып. 19. ЧНИИ, Чебоксары. 1960. 270–302.

Новые материалы о Н. Я. Бичурине, выявленные в архивах Чебоксар и Казани. Uo. 320–342.

О значении этнонима «черемисы» в русских и западноевропейских источниках XVI-начала XVIII веков. Учен. зап. Вып. 27. ЧНИИ, Чебоксары. 1964. 118–132.

Из истории городов Чувашии второй половины XVI – начала XVII веков. Вопросы истории Чувашии. Вып. 29. Сборник статей. ЧНИИ, Чебоксары. 1965. 135–183.

История Чувашской АССР. Т. 1. Гл. I–IX. Чувашское книжное издательство, Чебоксары. 1966. 5–151 (társszerzőként).

Чувашия в конце XVIII – начале XIX веков (по материалам Генерального межевания). Исторический сборник. Учен. зап. Вып. 31. ЧНИИ, Чебоксары. 1966. 64–137.

Документ о земельных отношениях ясачных чувашей. История и культура Чувашской АССР. Вып. 1. Сборник статей. ЧНИИ, Чебоксары. 1971. 428–436.

Распространение христианства и чувашские народные массы в период феодализма (середина XVI в. – 1861 г.). Проблема религиозного синкретизма и развития атеизма в Чувашской АССР. Труды. ЧНИИ, Чебоксары. 1978. 81–119.

О последних этапах этногенеза чувашей. Болгары и чуваши. Сборник статей. ЧНИИ, Чебоксары. 1984. 23–57.

Чувашия в эпоху феодализма. Чувашское книжное издательство, Чебоксары. 1986.

Опустошение Болгарской земли в конце XIV – начале XV веков. Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики, № 2. 1996. 45–76.

К вопросу о лесовой повинности и лесовых (бревенных) деньгах в Казанском крае во второй половине XVII века. Вестник Чувашского университета, № 2. 1997. 11–21.

Историческая судьба и современные национальные проблемы чувашского народа. Издательство Чувашского университета, Чебоксары. 2001 (csuvas nyelven).

Востоковед Н. Я. Бичурин и Чувашия. Институт туризма и сервиза Чебоксары. 2002.

Политика Московского правительства в Чувашском крае в XVII веке (по наказам воеводам). Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики, № 4. 2002. 20–43.

Основные вехи истории чувашского народа и края X–XVII веков. Волжские земли в истории и культуре России. Москва. 2003. 22–32.

Вопросы этногенеза, этнографии и истории культуры чувашского народа. Сб. статей. Издательство Чувашского университета Чебоксары. 2004.

О попытке создания »Чувашского краеведческого словаря«. Чувашский гуманитарный вестник №3. 2007–2008. 45–52.

Róna-Tas András – Agyagási Klára

Futaky István
1926–2013

2013. január 21-én elhunyt Futaky István a németországi finnugor nyelvtudomány és a magyar kultúra kiemelkedő egyénisége.

1926. május 12-én született Nyírcsaholyban, Mátészalka közelében Futaky István adóhivatali tisztviselő első gyermekeként. A német eredetű Fruttinger családnevet 1938-ban magyarosította a család Futakira, majd később Futakyra. A család 1944-ben Ausztriába menekült, ahonnan 1946-ban visszaköltözött Mátészalkára. A „fordulat éve" (1948) után viszont a fiatal Futaky – származása miatt – egyetemi tanulmányokat nem folytathatott. Egy ideig tiszviselőként dolgozott. 1952-ben, a sztálini terror csúcspontján megkezdte tanulmányait a budapesti Római Katholikus Főiskolán, melyet 1953-ban – a katolikus egyház dogmáit elutasítva – elhagyott. Még ebben az évben megpróbálta – kalandos úton – átlépni az osztrák-magyar határt (erről l. Fekvőtámasz a vonaton, Népszava, 2004. február 4.) A szovjet hadsereg katonái elfogták és átadták a magyar hatóságoknak. Négy és fél évre elítélték, Márianosztrán, majd a csolnoki bányákban raboskodott. 1956 júliusában szabadult. Ezt követően munkásként egy nyomdában dolgozott, majd 1957. január 7-én egy újabb menekülési kísérlete eredménnyel járt. Ausztriából Ford-ösztöndijjal 1957 tavaszán Göttingenbe került az akkori egyetlen NSzK-beli finnugor tanszékre, melyet 1947-ben Farkas Gyula alapított és 1957-ben még vezetett. Farkas halála (1958) után 1960-ban Wolfgang Schlachter vette át a göttingeni Finnugor Szeminárium vezetését. Futaky asszisztensi állása mellett, Schlachter professzor irányításával 1963-ban doktorált: „Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen – Dargestellt an der Mundart der Sprachinsel Oberwart" című munkájával. Előadásai és a szemináriumi adminisztrációs feladatok mellett fő tevékenysége habilitációjának elkészítése volt. Az 1973-ban elkészült munka címe: „Tungusische Lehnwörter im Ostjakischen". Ezen nyelvészeti dolgozatok ellenére nem lankadt az irodalom és az irodalomtudomány iránti érdeklődése. Valószínűleg kevesen tudják, hogy Futaky álnéven verseket is írt, me-

lyek nyomtatásban is megjelentek. Ha Futaky tudományos munkáját szemügyre vesszük, feltűnik, milyen széleskörű volt érdeklődési köre. Három nagy terület rajzolódik ki: (1) magyar nyelv és irodalom, ezen belül a német–magyar kapcsolatok, (2) az uráli–tunguz nyelvi kapcsolatok és (3) az obi-ugor nyelvtudomány. Az első témakörhöz tartozik „Budenz und Benfey" című munkája (UAJb 40: 1–2.), amelyben egy korábban ismeretlen, Bundenztől Pestről Benfeynek, volt professzorának Göttingenbe küldött levélről van szó. Továbbá „Ungarische Quellen zur Göttinger Universitätsgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts" (Göttinger Jahrbuch 1968), amelynek társszerzője Pálfalvi Etelka volt, valamint „Kazinczy, Rumy és a göttingai Tudós Társaság" (Irodalomtörténeti Közlemények 72: 218–221); „Hungarica Gottingensia, Verzeichnis der Ungarn betreffenden Archivbestände in Göttingen, 1734–1945" (1978, társszerző); „Die Ungarn betreffenden Beiträge in der Göttingischen Gelehrten Anzeigen, 1739–1839" (1987, társszerző); „Selige Tage im Musensitz Göttingen. Stadt und Universität in ungarischen Berichten aus dem 18. und 19. Jahrhundert" (1991). Idetartozik még a budapesti Universitas Könyvkiadónál 2003-ban megjelent társszerzős mű: „A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről". A második témakör kiemelkedő munkája a „Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben" (Budapest. 2001). A téma meglehetősen vitatott, és Futaky téziseit egy magyarországi kolléga keményen kritizálta. Habilitációs munkájának kiegészítéseként 1980-ban megjelent „Neuere Untersuchungen über die älteren uralisch-tungusischen Sprachbeziehungen" (FUM 4: 57–59) és 1983-ban a Hajdú-emlékkönyvben „Zur Frage der nganassanisch-tungusischen Sprachkontakte" (155–162). A harmadik témakörhöz tartozik, hogy az 1967-ben megjelent munkájában megszólalt a W. Steinitz és az E. Itkonen közti, az első szótagi finnugor vokalizmusról kialakult vitában: „Im von W. Steinitz angegebenen Vokalsystem ist die Gegenüberstellung 'Vollvokal – reduzierter Vokal' durch die Gegenüberstellung 'Langvokal – Kurzvokal' zu ersetzen" (UAJb 39: 141–146.. E témakörhöz tartoznak még „Zum Problem der ostjakischen Quantitätsstruktur" (UAJb 41: 176) és a „Zur Frage der tatarischen Lehnwörter des Ostjakischen" (FUM 3: 75–80) című dolgozatai is. Ha Futaky tudományos munkáját méltatjuk, meg kell említeni a „Finnisch-Ugrische Mitteilung" című folyóiratot, melynek Wolfgang Veenkerrel együtt alapító szerkesztője volt. A FUM elismert német nyelvű tudományos finnugrisztikai folyóirattá lett, melynek megszületése tehát Futaky és Veenker érdeme.

Elismerések és kitüntetések bizonyítják Futaky István tudományos rangját. 1977-ben beválasztották a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság vezetőségébe, 1991-ben a Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Lotz János-emlékérmet kapott, 1994-ben Cultura Hungarica díjban részesült, a Magyar Nyelvtudományi Társaság felvette őt 1995-ben meghívott tagként soraiba, és 2011-ben a berlini

magyar nagykövetségen a Magyar Köztársaság elnökének kezéből átvette a Magyar Köztársaság Tisztikeresztje kitüntetést.

Mély csalódások után 1980-ban kinevezték Futaky Istvánt a göttingeni egyetem professzorává. Futaky tanárként, a szeminárium vezetőjeként is kiváló munkát végzett. Szem előtt tartotta Farkas Gyula követelményét: a magyar névnek becsületet és elismerést szerezni a Georg August Egyetemen is.

Futaky István nem volt „könnyű" ember, önmagába pillantó, környezetét figyelő és vizsgáló személyiség volt. A megpróbáltatások és a csalódások, melyeket élete folyamán kénytelen volt elviselni, egy „keményebb" jellemet is mélyen megrázkódtattak volna. Hogy a kettős értelemben „finom" embert, Futaky Istvánt a megalázások és a mélyütések milyen válságos helyzetekbe taszították, azt mi csak sejthetjük. Az tény, hogy ezen próbák ellenére Futaky melegszívű, segítőkész németországi magyar tudósként marad meg emlékezetünkben.

Kesztyüs Tibor

Vászolyi Erik (1933–2013)

Gazdag örökséget hagyott ránk. Egy szörnyű század és egy szörnyű régió, Közép-Európa, s benne a szerencsétlen Magyarország gyermeke volt. Családi gyökerei a 19. századvégi Újpestre nyúlnak vissza, ősei e gyarapodó település, 1907-től város, szorgos és megbecsült polgárai voltak, nagyapja az Árpád-kórház alapítói közé tartozott. Csak jelzésképpen említem itt, hogy újpesti volt a 20. századi magyar és egyetemes nyelvészet magányos óriása, Laziczius Gyula (1896–1957) is. Rossz ómen volt Vászolyi Erik életére nézve, hogy az ország eljövendő sorsát illetően is baljós évben született. És mégis… Tehetsége és humorérzéke és – nem elhanyagolható tényezőként – szerencséje átsegítette az akadályokon, amelyeket a hozzá szellemi téren hasonlók elé állított a nekik jutó kicsinyes, ostoba rendszer. Reá valóban illik a mondás: „Bátraké a szerencse". Miben állott Vászolyi Erik bátorsága? Mindenek előtt abban, hogy a „szellemi borzasztóság" hivatkozási etalonjaként emlegetett ötvenes évek legelején is képes volt megőrizni józan ítélőképességét, s a nyelvet az embertársak közti kommunikáció eszközeként fölfogni akkor, midőn az állam mindent megtett azért, hogy a nyelvet mint hatalmi tényezőt az indoktrináció, az ideológiai propaganda szolgáló eszközévé züllessze. Az egyetemista Vászolyi Eriket bosszantotta, hogy a „komit nem élő modern nyelvként tanították, hanem csak mint az összehasonlító nyelvészethez adatokat szolgáltató példatárat. Egyetlen szót sem szóltak az élő és kifejező komi nyelvről, amely nyersanyagul szolgált száz és száz könyvnek és újságnak (amikről a mi

egyetemünknek tudomása sem volt)". E „tanrendi hiányosság" egyik oka a keleti despotizmus természetében, közelebbről annak nyelv- és kommunikáció-ellenességében keresendő: Mi lenne, ha a népek ismernék egymás élő nyelveit és szabadon kommunikálhatnának egymással? A másik ok a nyelvész szakma önvédelmi reflexe, a betűkből, respektíve a hangokból kiépített „sündisznóállások" hálózata, ami támadhatatlan, amibe nem lehet belekötni, mert nincs ideológiai üzenete. Ne feledjük, hogy a nyelvész szakma éppen abban az időben, Vászolyi Erik egyetemi éveinek kezdete előtt egy évvel, 1950-ben menekült meg a megsemmisüléstől, amikor a bevett és elfogadott nyelvészeti diszciplínákat veszélyeztető, addig uralkodó „hivatalos nyelvészeti" irányzatot, a „vulgármarxizmusnak" és egy fantaszta dilettantizmusának veszélyes elegyét, a marrizmust a sztálini önkény – és dilettantizmus – úgyszólván egy „tollvonással" eltörölte. Csak őrült rendszerekben, amilyen a keleti despotizmus is volt, vannak, ill. lehetnek ilyen – szerencsés – véletlenek. A nyelvészet történetének ez a veszélyes, bár szerencsésen végződő epizódja óvatosságra intette a nyelvészeket, akiknek típusos alakjaira amúgy sem az élet – és éltető nedvei, az élő nyelvek – szenvedélyes habzsolóiként emlékezünk. Ilyen előzmények után és körülmények között az általuk művelt nyelvészet olyan irányba fordult, hogy – noha alkalmas lett arra, hogy megvédje őket az ideológiai vádaktól, de – vértelen, sápadt, steril voltából következően nem lehetett vonzó az élet gazdag színeire és ízeire vágyó ifjúság számára. Ebből a helyzetből próbált kitörni Vászolyi Erik, amikor egy, a korban szokatlan és merész húzással „magánlevelet" írt a sziktivkári pedagógiai főiskolának és komi nyelvű irodalmat kért tőlük. Meglepetésére válaszoltak neki és kapott tőlük élő nyelvi irodalmat és sajtótermékeket is. Így kezdődött hát Vászolyi Erik nyelvészi pályája.

Előtte azonban még középiskolai tanári oklevelét megszerezvén „polgári pályára" lépett, gimnáziumi magyartanár lett, noha éppen nem valami pedáns fazon, amilyet az akkor is konvencionális közízlés elvárt volna. Vérbő, gargantuai alakja pezsdítően vagy éppen megbotránkoztatóan hatott mindenütt, ahol megjelent, attól függően, hogy milyen volt az a közönség, mely előtt társadalmi szerepében föllépett. A Váci úti Bolyai Gimnázium egykori diákjai félévszázad távolából is élénken emlékeznek Vászolyi Erikre, köztük Spiró György, hogy milyen bámulatra méltó mestere volt a „kültelki szójárásnak" ez a fiatal, diákjainál csak tízegynéhány évvel idősebb tanár. Ezért talán nem túl merész állítás tőlem, hogy Vászolyi volt vagy lehetett az egyik forrása a városi folklór verbális megnyilvánulásaiból oly bőven merítő Csirkefej-nek. Nem szokványos tanári egyénisége hatott a 20. század végének egy másik jelentős írójára, Hajnóczy Péterre (1942–1981) is, akinek hányatott életében Vászolyi Erik tanársága rövid, de intenzív epizód volt. Mindebből kitetszik Vászolyi Erik pedagógiai vénája, hogy született tanár volt.

A történelmi katasztrófák, amelyből kettőt, a II. világháborút és az 56-os forradalom és fölkelés vérbefojtását, huszonegynéhány éves korára átélt már Vászolyi, mint minden kataklizma egyúttal lehetőséget jelentettek új kezdeményezésekre

is. A forradalom leverése után a Szovjetunió Magyarország iránti politikájában bizonyos változás következett be: az addigi hermetikus elzárkózás helyett engedélyezték, hogy életre keljenek a magyarokat a Szovjetunióban élő rokon népekhez fűző kapcsolatok mint az országot a Szovjetunióhoz láncoló másodrangú kötelékek. E változás engedménynek számított, melynek jegyében lehetővé vált nyelvészek, muzikológusok, néprajzosok, régészek kis csoportjainak kiutazása a nagyobb városok, Leningrád és Moszkva egyetemeire és akadémiai kutatóintézeteibe, később terepre is. A vállalkozó kedvű, szemfüles és a maga kezdeményezésének köszönhetően már jól fölkészült Vászolyi Erik így juthatott el 1959–60-ban, majd néhány évvel később, újra 1966-ban a komik közé. Így tehát Bereczki Gáborral, Hajdú Péterrel és Kálmán Bélával együtt a szakma képviselői közül az elsők között utazhatott el a Szovjetunióba, sőt Bereczki Gáborral együtt terepre is. Tetemes nyelvészeti és folklór anyagot sikerült gyűjtenie a komik között, amelynek tudományrendszertani és tudománytörténeti szempontból legfontosabbnak bizonyuló darabjait, a kolvai komik nyenyec eredetű népköltészeti alkotásait 1968-ban, emigrációjának, korabeli megbélyegző szóhasználattal „disszidálásának" évében sikerült még idehaza publikálnia (Vászolyi 1967, 1968). Addigi életének harmadik történelmi katasztrófájával, Csehszlovákia 1968-as, szovjetek vezette megszállásával, melyben szégyenletes módon magyar csapatok is részt vettek, Vászolyi Eriknél is betelt a pohár. A prágai események arra a következtetésre juttatták Vászolyit, hogy a keleti despotizmus alatt szenvedő országok bármiféle megújulása, akárcsak korlátozott szabadságuk visszanyerése, ekképpen sorsuk jobbra fordulása illúzió, és eljött az ideje annak, hogy tevékenységét a világ szabadabb térfelére tegye át. Ez is merész döntés volt, hiszen tudhatta, hogy ezzel a lépésével kutatói tevékenységének éltető forrásaitól vágja el magát – emberi számítás szerint – örökre.

Kétéves angliai ösztöndíjas tartózkodás után, miután kiderült számára, hogy finnugor stúdiumok folytatása Angliában reménytelen, nem beszélve e stúdiumok akadémiai szintű elfogadtatásáról és megalapozásáról, az ausztráliai Perth egyetemén kötött ki, ahol a bennszülött nyelvek szakértőjévé képezte át magát, s ahonnan 1994-ben professzorként vonult nyugdíjba. Itt hasznosíthatta a komik földjén szerzett terepnyelvészeti tapasztalatait, és ugyanakkor itt hozta meg számára gyümölcseit a pesti egyetemen szerzett komparatív finnugrisztika módszertana: az írásbeliség nélküli bennszülött nyelvek genetikai viszonyainak földerítésében és osztályozásában nagy segítséget jelentett számára a nagyjából 100–150 évvel korábban hasonló utat megjárt finnugrisztika tapasztalata. Hogy a komparatív finnugrisztika tanulsága évtizedes késéssel és „élőhelyétől", Észak-Eurázsiától oly távol, Ausztráliában érett meg Vászolyi Erikben, annak fő oka a magyar kultúrában József Attilának köszönhetően „horgeri" alakként rögzült típus dominanciája volt az 50-es évek pesti bölcsészkarának finnugor nyelvészeti tanszékén. Vászolyi Eriket taszította ez az élettől idegen, „könyvmoly" típus, a rá jellemző „güzü mentali-

tás", ezért is választotta mesterül az egyetem falain kívülről Fokos-Fuchs Dávidot, ezért vette föl félig illegálisan a „direkt" kapcsolatot a sziktivkári pedagógiai főiskolával, s szerzett be onnan élőnyelvi irodalmat, aminek tanulmányozásával megvetette későbbi terepnyelvészetének alapjait. Új hazájában Vászolyi Erik megismerhette Ausztrália nyelvi és társadalmi valóságának a gyarmatosok angolnyelvű népessége elfedte, úgyszólván „eltemetett" rétegét, az „aboriginee"-k világát, szociális érzékenysége aktivitását gyakorlati célok felé irányította, hogy a nyelvük miatt hátrányos bennszülöttek életét valamelyest jobbá tudja tenni. A környezet adta lehetőségeket kihasználva munkatársaival együtt krokodilfarmot létesített, ahol az addig nomadizáló bennszülöttekből verbuvált személyzet adta a farm dolgozóinak teljes vertikumát az állatápolóktól kezdve a takarmányozókon, a bőrfeldolgozókon, az adminisztratív személyzeten, kereskedőkön és szállítókon át egészen az igazgatóig. Törekvésük sikerült, a Vászolyiék alapította farm mintául szolgált az azóta több tucatnyira szaporodott újabb telepeknek. Ez a terepnyelvészeti kutatásból kiinduló életmód- és kultúraváltás kicsiben hasonló a honfoglaló magyarság, vagy a Vászolyi fölfedezte kolvai komik életmód- és kultúraváltásához. Vászolyi ausztráliai működésének foglalata, „Ausztrália bennszülött nyelvei" (L'Harmattan, Budapest. 2003) ékes és világos – akadémiai világunkban ritkaságszámba menő – magyar nyelven tájékoztat bennünket e távoli földrész rejtett, de tényleges és az emberiség távoli múltjának lehetséges nyelvi világáról.

Az ún. rendszerváltás után Vászolyinak sikerült tetemes komi gyűjtését megszerkesztve idehaza kiadatnia Szombathelyen (Vászolyi-Vasse 1999, 2001, 2003a) és komi dalszövegeket dallamaikkal együtt Solymáron (Vászolyi-Vasse – Lázár 2010) angol nyelvű bevezetőkkel és fordításokkal, sőt 2010-ben orosz nyelvű kísérő szöveggel Komiföldön is. Élvezetes és tanulságos bevezető szövegei arról tanúskodnak, hogy Vászolyi Erik élete végéig megmaradt nem szokványos tudósnak, aki tudományát nem belterjesen űzi, hanem az élet tág összefüggéseiben, s akinek véleménye és nézetei éppen ezért túlmutatnak a szűk szakmán. Tudósi és emberi mivoltának jellemzésére álljanak itt komi gyűjtésének első kötetéhez 1996-ban írott bevezetője záró mondatai: „Az olvasó az én nevemet találja a könyv címlapján, amit általában a szerzőség jeléül szokás odatenni. Én azonban nem tartok jogot e közlés szerzőségére. Valójában csak íródeák voltam, őrzője a komi kultúra és nyelv valóságos szerzői tulajdonainak, akinek az jutott feladatul, hogy megtartsa és közzétegye e könyv oldalain ezeknek a fiatal meg öreg férfiaknak és asszonyoknak reá hagyományozott történeteit, dalait, élettapasztalatait és bölcsességét a jelen és a jövő olvasójának épülésére. Kiváltságnak érzem, hogy kiérdemeltem bizalmukat és barátságukat, amelyet annyi éven át oly nagyra becsültem és életem végéig becsben fogok tartani."

Ich bin jung gewesen und alt geworden – idézi itt mestere, Fokos-Fuchs Dávid emlékére németül a 37. zsoltár 13. versét. – „Életre szóló küldetésem az volt, hogy megtartsam és továbbadjam kortársaimnak és az utókornak a komi nyelvnek

és kultúrának ezeket az emlékeit. E könyv megjelenésével küldetésemet teljesítettem."

Komi gyűjtése és tanulmányai mellett Ausztrália bennszülött nyelveiről írott könyve teszi tudósi pályájának képét teljessé: bármennyire is távoli nyelvekről és kultúrákról légyen szó, Vászolyi Erik integratív személyiségének köszönhetően megláthatjuk e sokféle nyelv és kultúra fátyolán keresztül az emberiség közös vonásait.

Humorban gazdag stílusát, nyelvi gazdagságát, aminek „kültelki változataival" már fiatal tanár korában elkápráztatta diákjait, később, de még jócskán az ántivilágban, valamelyest szalonképesebb formában, a világ nagy (és kis) nyelveiből vett fordulatokkal gazdagítva stílusát az egész itthoni szakma élvezhette, amikor törvényen kívüli disszidensként még nem léphetett hazai földre: levelei sokszorosított formában forogtak szakmai körökben (sőt minden bizonnyal nem-szakmai körökben is), „föllazítván" a keleti despotizmus hozzánk is átterjedt permafrosztját. Én is ezekből a levelekből ismertem meg a nevét – és szellemét, jóval azelőtt, hogy személyesen is megismerkedhettünk volna valamikor 2003 körül.

Vászolyi pályafutása példája annak is, hogy a sors szeszélyéből jóra fordulhat az is, ami első pillanatra tragédiának, sorscsapásnak, szerencsétlenségnek látszik – ha határozottan szembenézünk sorsunkkal. Vászolyi Erik 1968-ban leszámolt finnugrista jövőjével, de később, ausztráliai bennszülöttekkel foglalkozva visszanyerte finnugrista múltját, s tudott új távlatot adni a beszűkülés veszélyének kitett nevelő szakmájának, így gazdagítván a finnugor és az egyetemes nyelvészeti kutatást, tágabb kontextusban a kulturális antropológiát is.

Életének utolsó két évében rákkal küszködött. De betegen is vállalta a fárasztó utazást, hogy a déli féltekéről visszajöjjön hazájától elbúcsúzni. Múlt év szeptemberében egykori gimnáziumi osztályának diákjai nagy szeretettel fogadták. Vászolyi Erik távoztával megint szegényebbek lettünk egy olyan kollégával, többünknek baráttal, aki finnugor nyelvészeti szakmánknak nemzetközi szinten és a kultúra szélesebb terein is tekintélyt és elismerést szerzett, mint Lotz János (1913–1973), Robert Austerlitz (1923–1994), Hajdú Péter (1923–2002), Décsy Gyula (1925–2008) és legutóbb Bereczki Gábor (1928–2012).

Irodalom

Simoncsics Péter (2003), Erik Vászolyi's 70 years or What can a Fenno-Ugrist do for the Australian Aboriginees? LU 39: 280–281.

Simoncsics Péter (2012), Vászolyi Erik 77 éve, avagy Mit tehet egy finnugrista az ausztrál bennszülöttekért? Forrás 5: 84–91.

Vászolyi Erik (1967), Északi zürjén epikus énekek I. Ethnographia 78: 438–451.

Vászolyi Erik (1968), Északi zürjén epikus énekek II. Ethnographia 79: 76–91, 408–420.

Vászolyi-Vasse, Erik (1999), Syrjaenica. Vol. I: Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of the Komi Language. Upper Izhma – Lower Ob – Kanin Peninsula – Upper Jusva – Middle Inva – Udora. Specimina Sibirica. Tomus XV. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.

Vászolyi-Vasse, Erik (2001), Syrjaenica. Vol. II: Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of the Komi Language. Kolva and Usa. Specimina Sibirica. Tomus XVII. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.

Vászolyi-Vasse, Erik (2003a), Syrjaenica. Vol. III: Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of the Komi Language. Upper Vychegda. Specimina Sibirica. Tomus XIX. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.

Vászolyi Erik (2003b), Ausztrália bennszülött nyelvei. L'Harmattan, Budapest.

Vászolyi-Vasse, Erik – Lázár, Katalin (2010), Songs from Komiland. Reguly Társaság, Solymár.

Simoncsics Péter

Nyirkos István (1933–2013)

2013. május másodikán, életének 80. évében elhunyt Nyirkos István, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének professor emeritusa, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék korábbi vezetője. Nyirkos tanár úr életpályájának teljes ívét 70. születésnapja alkalmából rajzolta meg a Magyar Nyelvészeti Tanszék jelenlegi vezetője, Hoffmann István (MNyj. 41 [2003]: 9–18); ehelyütt élete főbb állomásainak rövid áttekintését adom meg.

Álljanak itt előbb pályafutásának adatai! Nyirkos István 1955-tól tanársegédként, 1962-től adjuntusként, 1977-től docensként dolgozott a magyar nyelvészeti tanszéken. Finnországi kultúrdiplomáciai kiküldetéséből, a helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ igazgatói tisztéből hazatérve 1993-ban a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán töltött két évet főiskolai tanárként, majd 1995-től – immár professzorként – a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Tanszékének lett a vezetője. 1998-tól a Magyar Nyelvészeti Tanszék tanáraként végezte munkáját, majd nyugdíjba vonulása után – esetében ezt a frázist távolról sem kell szó szerint érteni – haláláig emeritus professzorként dolgozott ugyanitt. Tudományos közleményeinek száma meghaladja a kétszázat.

Nyirkos István nyelvészpályafutása első lépéseit a dialektológia területén tette meg. Ennek fontos állomása Az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszere c. disszer-

tációja, amellyel az egyetemi doktori címet nyerte el 1961-ben. A nyelvjárások szeretetteljes kutatása élete végéig megmaradt, még a 80. életévéhez közeledve is fáradhatatlanul szervezte az egyetemi oktatáshoz kapcsolódó gyűjtéseket, s adta át óriási tapasztalatát hallgatóinak.

Munkásságának súlypontja a hetvenes évektől alapvetően a hangtörténet lett. Kandidátusi értekezése a magyar nyelv inetimologikus mássalhangzóiról (1984, megjelent 1987), nagydoktori diszertációja pedig az inetimologikus magánhangzókról szólt (1993, megj. 1995), s e témában rengeteg tanulmányt is publikált. Emellett a magyar nyelvészet számos más területére is elkalandozott: foglalkozott névtannal, szótörténettel, etimológiai kérdésekkel, az összetett szavakkal, a kontaminációval, a pleonazmussal, a szóhasadással, sőt, írt a rím természetéről is. Fennisztikai munkásságából meg kell említenünk Kalevala-kutatásait, magyar–finn kontrasztív nyelvészeti tanulmányait és a szóösszetételeink uráli hátteréről szóló kutatásait is.

Finnországgal hamar „eljegyezte magát". 1962 és 1967 között lektorként dolgozott Helsinkiben. Hoffmann István ekképpen vall 2003-as köszöntőjében: „Először 1973-ban még egyetemistaként jártam Finnországban. Ott az a benyomás alakult ki bennem, hogy szinte minden finn ismeri és kedveli Nyirkos tanár urat. Aki csak megtudta ugyanis rólam, hogy magyar vagyok, szinte rögtön azt tudakolta tőlem: ismerem-e Nyirkos Istvánt?" Ez a népszerűség Nyirkos „velejárója" volt élete végéig. Mesélik, nyelvóráin nem ragadt le a tárgyas ragozás nehézségeinek bemutatásánál és a magyar szórend elemzésénél, hanem országismereti célzattal népdalokat tanított tanítványainak (és itt említhetjük a jó magyar borok propagálását is).

Lektori évei alatt született első nyelvkönyve, az Unkarin lukemisto sanastoineen [Magyar olvasókönyv szójegyzékkel] (Helsinki, 1965). A Finn Irodalmi Társaság Tietolipas sorozatának 40. tagjaként napvilágot látott műben Balassitól és Zrínyitől Vörösmartyn, Petőfin, Aranyon át József Attiláig és Illyés Gyuláig 18 költő; Jókaitól Lengyel Józsefig 13 író műveiből adott közre szemelvényeket. A kötetet – előrevetítve, megalapozva későbbi lexikográfiai munkásságát – 142 lapos szójegyzék zárta. Ugyancsak a Tietolipas sorozatban (71. szám) jelent meg következő nyelvkönyve, a Nykyunkarin oppikirja [Mai magyar nyelvkönyv] (1972-ben, majd javított kiadása 1979-ben). A kötet a korszellemnek megfelelően épül fel: leíró szövegek, szószedet, nyelvtani magyarázatok, gyakorlatok.

Nyirkos lektori évei alatt azzal szembesült, hogy nem áll a tanulók rendelkezésére korszerű magyar–finn szótár. (Az addigi egyetlen mű Weöres Gyula 1934-es szótára volt, amely egyrészt elavult, másrészt már nem volt kapható, harmadrészt pedig eleve csak zsebszótár terjedelmű volt, ami alkalmatlannak bizonyult a komolyabb tanulásra.) E hiány pótlására vállalkozott Nyirkos István: Unkarilais–suomalainen sanakirja. Magyar–finn szótár c. munkája 1969-ben jelent meg Helsinkiben (2. kiadása: 1977). A 380 oldalas szótár alapja az előbb említett nyelvkönyv szójegyzéke volt. A szótár szókincsanyaga megfelelt a kommuni-

katívabb tanulási igényeknek, de műve, számos erénye mellett mégsem vált széles körben használatos opusszá, hanem rövidesen visszaszorult a könyvtárak és könyvgyűjtők polcára. Erről a fordulatról azonban nem a nagyközönség, hanem maga Nyirkos István „tehet", aki 1977-ben megjelentette újabb művét (Suomi–unkari–suomi taskusanakirja [Finn–magyar–finn zsebszótár], Helsinki, 712 lap), amely – számos kiadást (1979, 1986, 1988, 1991) megérve – a finnországi magyarbarátok, a turisták és a nyelvtanulók sokaságának fontos segédeszközévé vált. Műve egy rendkívül sikeres finnországi sorozat részeként jelent meg. Kisméretű formája miatt könnyen kezelhető (bár nagyon apró betűs a szövege), a szócikkek egyszerű felépítése miatt nyelvészeti előélet nélkül is jól használható. Külön turistabaráttá teszi az étel- és italnevek szókincse (519 magyar ételnévvel!) és egyfajta társalgási zsebkönyvszerű függeléke.

A szótár megújított, átdolgozott változata (olvasóbarát formátum, nagyobb betűs szedés, a címszavak jobban elkülönülnek benne) Uusi suomi–unkari–suomi taskusanakirja [Új finn–magyar–finn zsebszótár] címmel először 1996-ban jelent meg (majd 2000-ben és 2009-ben újabb kiadásai is napvilágot láttak). – E szótárak révén (is) ismert – és hosszú időre ismert is marad – Nyirkos neve Finnországban. Sajnos, ez a szótár nem jelenhetett meg Magyarországon, pedig így még többen használták volna. (Ezt a hiányt Jakab László finn–magyar és magyar–finn szótárai pótolják, amelyek a közelmúltban láttak napvilágot.)

Otthonosan mozgott a finn névtan területén. Áttekintő cikkei a mai napig kötelező olvasmányok az e területre merészkedőknek. Ő volt az, aki elvállalta a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete és a Helsinkiben működő Honi Nyelvek Kutatóintézete (Kotimaisten kielten tutkimuskeskus) közös szervezésében elindított Onomastica Uralica c. kutatási program és kiadványsorozat vezetői tisztét. A sorozatban eddig kilenc kötet jelent meg az uráli névtan különféle témaköreiről, Nyirkos a sorozat két kötetének szerkesztője is volt: Hungarian Onomastics in Onoma. Onomastica Uralica 1c. Debrecen, 2002. [Hoffmann Istvánnal és Ördög Ferenccel közösen] és History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 2. Debrecen – Helsinki, 2002.

Nyirkos István – lektorként, majd kultúrdiplomataként – a magyar nyelvet és kultúrát is népszerűsítette Finnországban, s ugyanígy szívügyének tekintette a finn kultúra magyarországi terjesztését. Rendkívül nagy szerepet vállalt a finn–magyar és magyar–finn baráti körök és a testvérvárosok tevékenységében, mindkét országban számos előadást tartott, konferenciát szervezett.

Nyirkos István tudományos pályafutását, diplomáciai tevékenységét számos elismeréssel honorálták. Szakmai elismertségét jelzik a következő állomások: 1972-ben tagja lett a Finnugor Társaságnak, rá egy évre a Finn Irodalmi Társaságnak és a Kalevala Társaságnak. 1985-ben beválasztották a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottságába. Tagja volt az MTA uráli és magyar nyelvészeti munkabizottságának, elnöke volt a Reguly Társaságnak.

Ami a kitüntetéseket illeti: már 1969-ben megkapta a Finn Fehér Rózsa Lovagrend I. fokozatát, majd diplomáciai küldetése befejeztével, 1993-ban Finn Oroszlán Lovagrend Parancsnoki Fokozatát és ugyanabban az évben a Finn Akadémia Emlékérmét, itthon pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjét.

Mindezen adatok egy eredményekben, sikerekben gazdag tudós és kultúrdiplomata pályafutását tárják elénk. Nyirkos tanár úr azonban ennél lényegesen több volt. Mindig segítőkész, kedves, mosolygós alakja nem halványul, történetei, az életről és a tudományról való felfogása mindig is itt fog maradni velünk.

Maticsák Sándor

A. D. Kylstra – Sirkka-Liisa Hahmo – Tette Hofstra – Osmo Nikkilä:
Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter
in den ostseefinnischen Sprachen

Bd. I: A–J. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi 1991. LVIII + 145 o.
Bd. II: K–O. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi 1996. XX + 313 o.
Bd. III: P–Ä. Amsterdam – New York: B. V. Rodopi 2012. L + 434 o.

A szótársorozat munkálatait A. D. Kylstra 1979-ben indította el, megkezdte az adatgyűjtést, majd bevonta a Groningeni Egyetem többi oktatóját. Ő végezte az első két kötet szerkesztését is, és egészen 2009-ben bekövetkezett haláláig figyelemmel kísérte még a harmadik kötet munkálatait is. Osmo Nikkilä 1995-ben visszaköltözött Finnországba, de 2002-ben a harmadik kötet szerkesztésének megkezdésekor elhunyt. Sirkka-Liisa Hahmo pedig 2000-ben Németországba távozott, így a harmadik kötet elkészítése távollétében rá és főként a Groningenben tartózkodó Tette Hofstrára hárult. Az impozáns szótársorozat végül 2012-re készült el teljesen.

Az első kötet elején a bevezetésben (VII–XXV) általános elméleti, hangjelölési és szerkesztéstechnikai kérdésekről találunk tájékoztatást. Mielőtt a szótárt kézbe veszi az olvasó, érdemes tájékozódnia a szóban forgó nyelvek történetének és egyes csoportjainak kronológiai kérdéseiről.

Először a germánnal kapcsolatos kérdéseket vázolja (VIII–XI). A germán nyelvcsalád három fő csoportja az északi (skandináv), a nyugati (angol, német, szász v. óalnémet, fríz) és a keleti (gót). Ennek előzménye az ősgermán (Urgermanisch), amely kb. i. sz. 1. évezred közepéig állt fenn. Ennek megkülönböztetik egy korábbi (Frühurgermanisch) és egy kései (Späturgermanisch) szakaszát.

I. Az északi csoport legrégebbi fázisai: Urnordisch (i. sz. 2–9. sz.), amelyet kb. 800-ig a rúnák őriztek meg. Ezt követte az óészaki nyelvi forma (Altnordisch v. Altisländisch 9–16. sz.), amely már differenciált skandináv nyelvi állapotokat

tükrözött (Altnorwegisch és Altdänisch 9–16. sz., Runenschwedisch 6–13. sz., majd Altschwedisch 13–16. sz. és Altgotländisch v. Gurnisch 10–16. sz.). Az összes fázist írásos nyelvemlékek (rúnák), majd a 12–13. századtól már kéziratok is dokumentálják. – II. Kezdetben a nyugati csoport legrégebbi fázisait is rúnák (5–8. sz.) s ezzel párhuzamosan kézírásos emlékek (5–8/9. sz.) őrizték meg. A nyugati nyelvi csoport differenciálódása ekkor érhető tetten (Altenglisch 8–11. sz., Althochdeutsch 9–11. sz., Altsächsisch v. Altniederdeutsch 9–11. sz.). A következő fázisok: Mittelenglisch, Mittelhochdeutsch, Mittelniederdeutsch és Altfriesisch (13–15. sz.). – III. A keleti germánt csak a gót (Gotische 4–6. sz.) képviseli, amelyet Észak-Lengyelországban, a Krim-félszigeten, a Balkánon és Észak-Olaszországban használtak. A szótár használója szempontjából ez a tájékoztatás azért szükséges, mert az ősgermán rekonstrukciók fejleményeiként és a germán nyelvek megfelelőiként ilyen régi alakok is szerepelnek. – Ezután a főbb nyelvi fázisok hangrendszerének rövid ismertetése következik.

Ugyanígy ismerteti a bevezetés a balti finn nyelveket is (XII–XVI). Ezek a következők: finn (Finnisch), észt (Estnisch), inkeri (Ingrisch), karél (Karelisch), lív (Livisch), lűd (Lüdisch), vepsze (Wepsisch) és vót (Wotisch). Ezek közvetlen előzménye a közfinn (Urfinnisch), ennek korai szakasza a Frühurfinnisch a lappok kiválásáig, kb. i.e. 1500–1000-ig, kései szakasza az Ostseefinnisch i. e. 1000-től az i. sz. körüli századokig). Írásos emlékek csak a 16. sz-tól vannak. – A két fő szakasz hangrendszerének (magánhangzók, harmónia; mássalhangzók, fokváltakozás) ismertetése következik. – Ezek főként az etimológiai magyarázatok megértéséhez szükségesek. A balti finn nyelvek a finnugor (tágabban az uráli) nyelvcsaládhoz tartoznak, és egész életük folyamán ki voltak téve idegen nyelvi hatásoknak: 1. indogermán/indoeurópai (a finnugor korban), 2. indoiráni (a finnugor alapnyelv felbomlása után), 3. balti (i. e. 2. sz.-tól máig), 4. ősgermán (i .e. 2. sz.-tól kb. i. sz. 1. évezred közepéig), 5. fiatalabb germán (kb. i. sz. 5. sz-tól az önálló skandináv nyelvek kialakulásáig), 6. orosz (kb. 600-tól).

Részletes és szemléletes táblázat következik a különböző hangtani helyzetben bekövetkezett hanghelyettesítési gyakorlatról (XVII–XXII).

A következő alfejezet az érintkezések idejével és helyével foglalkozik (XXIII–XXV). A régi germán jövevényszavak átvételének ideje kb. az i. sz. 1. évezred közepéig tartott. A legrégebbi szavak még a finn–lapp együttélés idején kerültek át, ezek az ősi szavakkal azonos módon fejlődtek tovább. Megjegyzik, hogy néhány régi átvétel a mordvinba és a cseremiszbe is átkerült, nyilván balti finn közvetítéssel. Az intenzív kapcsolatok a korai bronzkortól (i. e. 2. ezredtől, 1500–500-tól) a mai napig tartanak. A szótár zömében az i. sz. 500-ig átvett szavakkal foglalkozik. Későbbi átvételek ritkán kerültek a szótárba. – Az átvételek helyét a Balti-tenger vidékére teszik a szerkesztők. Az ősgermánok Skandináviában és a Balti-tenger délnyugati részén éltek, az ősfinnek pedig a Baltikum és az Onyega-tó között éltek. A legrégebbi szavak megvannak a lappban, sőt elterjedtek keletebb felé

is. A kontaktus zöme kissé később is a mai Finnország/Észtország területén volt intenzív. Az i. sz. kezdete körül a balti finnek már differenciálódni keztek, ezért a germán szavak egy része nem terjedt el egyenletesen az összes balti finn nyelvcsoportba. A szerkesztők a korábbi, hagyományos nézeteket (Thomsen, Karsten, Fromm, Kylstra stb.) vallják, de figyelembe veszik Koivulehto magyarázatait is. (Szerencsére az adatgyűjtés és a szerkesztés kezdetén még nem kerültek napvilágra Wiik fantazmagóriái, így azokkal nem kellett „megküzdeniük".)

A szócikkek felépítéséről részletes tájékoztatást adnak a szerkesztők (XXVI–XXX). A címszó általában finnül szerepel (ennek híján észt vagy egyéb balti finn nyelven). Ezután következnek a közeli rokon nyelvi megfelelők, valamint a lapp. Külön ki vannak emelve a közfinn–ősfinn rekonstrukciók. Ezt követik ~ jellel a germán előzmények (rekonstruktumok) és későbbi fejleményeik, ill. megfelelőik. A germán alakok megadása általában: főnevek esetében egyes nominativus, melléknevek erős hímnemű nominativusa, igék infinitivusa. Zárójelbe ( ) kerülnek azok az adatok, amelyek ugyan ősiek, de hiányzanak a mai skandináv nyelvekből. Szögletes zárójelet [ ] alkalmaznak a szerkesztők azoknál a szavaknál, amelyeket korábban germán jövevényszavaknak tekintettek, de az etimológiát teljességgel elvetették. Alternatív magyarázat esetén valószínűségi sorrendbe teszik a magyarázatokat. A germán megfelelők megadásának sorrendje: altnordisch, altschwedisch, gotisch. Ennek híján nyugati germán adat és/vagy újabb forma a mai skandináv nyelvekből. A nyelvi adatokat a magyarázatok és kommentárok, majd a részletes bibliográfia követi. A szócikkeket a címszó besorolása zárja. Összesen 10 féle minősítést különböztetnek meg (l. az alábbi statisztikai táblázatot!): 1. Germ. LW – legkésőbb az i. sz 1. évezred közepéig; ez a legerősebb, biztos etimológia; 2. ?Germ. LW – csak valószínűsíthető, mert a germánban bizonytalan eredetű (deszkriptív, származékszó) vagy más nyelvből (pl. finnugorból) is magyarázható; 3. Kaum ein germ. LW – esetleges, mert belső keletkezésű vagy nem germán eredetű; 4. Kein germ. LW – hasonló okokból teljesen elvetendő; 5. Germ. oder älteres – bizonytalan; 6. ?Germ. oder älteres – még bizonytalanabb; 7. Germ oder jüngeres – lehet régi, de újabb jövevény is; 8. ?Germ. oder jüngeres – igen bizonytalan; 9. Jüngeres – fiatalabb, mert csak a kései ősskandinávból, esetleg még későbbi nyelvállapotból magyarázható; 10. ?Jüngeres – legkevésbé lehet régi jövevényszónak tekinteni. – Az 5–8. számú besorolás csak áthidaló megoldás a bizonytalan etimológiák minősítésére.

Ezután a rövidítések jegyzéke (XXXI–XXXII) következik, amely a III. kötetben kiegészítve, újból szerepel (IX–X). Végül az irodalomjegyzék (XXXIII–LVIII) található. Ennek kiegészítését a II. kötetben (IX–XX), a teljes, megújított irodalomjegyzéket pedig a III. kötetben találjuk (XI–L).

Statisztika

Betű	Germ	?Germ	Kaum germ	Kein germ	Germ od. ält	?Germ od. ält	Germ od.jüng	?Germ od.jüng	Jüngeres	?Jünger es	Σ
A (1–)	33	20	6	8	1	0	5	2	2	1	78
E (50–)	2	4	0	3	0	0	1	1	0	1	12
H (60–)	55	19	7	19	0	1	14	4	1	2	122
I (135–)	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3
J (138–)	7	2	0	1	0	1	1	1	0	0	13
K (1–)	77	53	27	42	0	1	27	2	5	1	235
L (144–)	63	32	12	16	0	1	9	2	7	4	146
M (237–)	28	18	2	11	0	0	8	4	3	3	77
N (285–)	17	8	3	7	0	0	3	2	0	2	42
O (309–)	0	4	0	2	0	0	0	0	1	1	8
P (1–)	39	28	17	26	1	1?	19	2	4	6	143
R (96–)	59	42	10	30	0	0	10	1	7	4	163
S (208–)	26	10	4	26	0	0	8	2	3	1	80
T (257–)	45	18	9	26	2	0	14	5	6	0	125
U (334–)	7	1	1	2	0	0	1	0	1	0	13
V (343–)	53	28	9	19	1	0	7	1	6	6	130
Y (426–)	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	3
Ä (429–)	2	4	0	0	1	0	0	0	1	0	8
	516	292	108	238	6	6	127	29	47	32	1401
%	36,8	20,8	7,7	17,0	0,3	0,3	9,0	2,0	3,3	2,3	99,3

A táblázat statisztikai adataiból kiderül, hogy a hatalmas anyagban biztosan ősgermán eredetűnek minősül az elemzett szavak bő 1/3 része (csaknem 37%), ha hozzáadjuk még kérdőjeles etimológiákat, akkor már összességében több mint a feléről (57 %) mutatják ki a szerkesztők a germán eredetet. Ezzel szemben az anyagnak az 1/4 része (24,5%) vagy igen bizonytalanul vagy egyáltalán nem kerül be az ősgermán eredetű szavak közé. Az átmeneti kategóriák: régebbi vagy fiatalabb átvételek még 10%-ot sem tesznek ki. Az elemzett anyagnak a hátralevő része (7,6%-a) minősül fiatalabb átvételnek.

A következőkben szeretnék néhány általános és részletekbe menő megjegyzést tenni.

– Olvasás közben feltűnt, hogy a finn címszavak között túl sok – számomra – ismeretlen elem van. Számos címszó csak nyelvjárásokból adatolható. Több finn szó pedig hapax. Nyilvánvaló, hogy a biztos germán szókincs az élet minden terü-

letére kiterjed és a szókészlet központi részét képzi. Más részük viszont véleményem szerint csak a periferiális zónába tartozik.

– A statisztika készítése és a szócikkek tanulmányozása közben szúrópróba-szerűen néhány érdekességre, furcsaságra és következetlenségre szeretném felhívni a figyelmet:

– ***epä-*** (I/55) 'un-, miß-, los-': nem germán, de *epäillä* 'zweifeln' ?-lel igen. Ez vajon hogyan lehetséges?
– ***haltu*** (I/76) 'Macht, Besitz' szerintem inkább belső keletkezésű; van is utalás a *hallita*, *haltija* szavakra, amelynek töve germán.
– ***kadota*** (II/6) 'verschwinden' ~ germán megfelelők, ám finnugor eredetűnek is tartják, Koivulehto szerint ugyanis egy finnugor szó és egy germán jövevényszó összenövéséről („zusammengewachsen") van szó. Ennek alapján Kaum germ. minősítést kap, de utalás → a *kato* 'Verderben, Untergang' címszóra, amely viszont ?Germ. LW!? Visszautalás történik továbbá a → *kade* 'neidisch, Neid' alakra, amelyet Germ. LW-nek minősítenek. Itt már nincs utalás sehova! Ebből van a *kateellinen* 'irigy' (SSA I/269-270 <?germ.), ennek viszont nincs köze a *kadota* 'verschwinden' igéhez!
– ***karski*** (II/52) 'forsch, robust, stolz', besorolása Jüngeres LW, mivel csak a finnben van meg. Az SSA (I/318) szerint a szónak ('reipas, kookas, ylpeä') van inkeri , sőt vót megfelelője is! Itt utalás található a *karkea* 'grob' szóra is.
– ***kunta*** (II/124) 'Gemeinde': a szótár szerint két germán (1. 'hundert', 2. 'männlichen Geschlechts') és egy finnugor szó egybeesett („zusammengefallen"). Hát ez igen bonyolultnak és kétségesnek tűnik ?Germ. LW minősítése ellenére.
– ***lestä*** (II/194) 'Getreide, Mehl reinigen' – megemlíti ugyan egyeztetését a magyar *liszt* szóval, de határozottan a germán eredet mellett foglal állást 'zusammenlesen, pflücken; lesen' (= német *lesen)*. Egy kérdőjelet szerintem azért megérdemelt volna!
– ***mahtaa*** (II/239) 'können, mögen, dürfen' – ennek a szónak van finn-volgai származtatása is ezért ?Germ. LW, de utalás történik a *mahti* 'Macht, Kraft' címszóra, ez viszont Germ. LW. Ez egyike azon szavaknak, amelyek a mordvinig hatoltak.
– ***muta*** (II/276) 'Moor, Schlick, Schlamm' eljutott a mordvinig, ennek ellenére Germ. LW, mert Koivulehto véleménye szerint a közfinn-mordvin együttélés idején átvett, tehát igen régi jövevényszó!?
– ***pihatto*** (III/56) 'Viehstall; Viehhof': Hofstra írt róla esetleges ?Germ. LW-ként, inkább azonban ← *piha* 'Hof' származéka (vö. SSA II/350).
– ***rinne*** (III/157) 'Abhang; Rand' az SSA szerint (III/80) a *rinta* (III/158) 'Brust; Seite; Rand' származéka. Ezután fölöttébb furcsa, hogy a származékot germánnak minősítik, az alapszót pedig nem!?

– ***satama*** (III/224) 'Hafen': két germán előzménye is idézve, amelyből az *-m* képzős alak aligha magyarázható. A belső keletkezés lehetősége ellenére sem kérdőjeles, hanem Germ. LW. Az SSA (III/160) is valószínűbbnek tartja a germán eredetet, mert a tengerhajózás egész terminológiája is germán eredetű. Nem derül ki, hogy vajon az **st-* torlódásnak kétféle finn megfelelője (*t-*, ill. *s-*) minek köszönhető.
– ***vaapsahainen*** (III/347348) 'Wespe, Biene' ~ hat ősgermán előzmény, ennek ellenére ?Germ. LW. Úgy látszik, hogy deszkriptív lehetett a germánban, emiatt tapasztalható a nagy változatosság.
– ***veli*** (III/386) 'Bruder; guter Freund, Kamerad' < germ. 'Schwäger von Schwester; Schwiegerbrüder' jelentésű szóból, megfelelője megvan a lappban is, ennek megfelelően Germ. od älteres LW.

– Tanulságos dolog összevetni a szótárt Sammallahti értékelésével (vö. The Saami Languages. An Introduction. 1998). Itt a szerző saját megítélése szerint sorolja fel a protogermán, germán (post-protogermán), valamint a protoskandináv szavakat (Sammallahti 1998: 128–129). Ezek nagy részének van balti finn megfelelőjük is. A listán sehol nem szerepel a finn-lapp *veli.*

A lexikon igen aprólékos és gondos munka. Alig bukkantam néhány hibára, ill. hiányosságra:

– ***keino*** (II/73–74) 'Mittel; Weg': minősítése hiányzik, feltehetően Germ. LW. Az SSA (I/338) meg sem említi ezt a lehetőséget! A hivatkozott *kainu* (II/11) 'niedriges Land' (SSA II/277 nincs ilyen jelentése!), *kainus* (II/11, SSA I/277) 'Fuβbodenbalken' szócikknél <?sk, de nincs utalás a *keino*-ra (SSA I/277).

– ***parsi*** (III/36) 'Stange, Balken; Stalldachboden' besorolása ?ÄlteresLW. Itt valami kimaradhatott, mert máshol nem találtam ilyen megoldást, helyette ?Germ. od. älteres LW kellene?

Általános megjegyzéseim a következők:

– Az ősgermán nyelvi megfelelők részletesen meg vannak adva.

– Kár, hogy a német vagy angol megfelelőket általában csak akkor adják meg, ha az északi germánban sehol sincs meg.

– Véleményem szerint a tekintélyes finn germanistának, Jorma Koivulehtónak a véleménye igen sokat nyom a latba a szerkesztők érvelésében.

– Azt is észleltem, hogy a harmadik kötetben e tekintetben mintha kissé óvatosabbak lettek volna a szerkesztők.

– A címszavak zöme tehát a finn nyelvből való. Feltűnően nagy azoknak a finn elemeknek a száma, amelyeknek nincsenek megfelelői a közeli rokon nyelvekben. Közülük több vagy csak nyelvjárási szó vagy hapax. Viszont ritkán van olyan szó, amelynek nincs megfelelője a finnben, még kevesebb olyan, amelynek sem finn, sem észt tagja nincs.

– Finn adat híján észt címszó áll. Összegyűjtöttem az észt címszavakat, összesen 28-at találtam. Ezek között mindössze nyolc olyan volt, amelyet a lexikon biztosan germánból származtatott, mégpedig: *lant* 'Stall', *mööt* 'Maβ', *mõõtma* 'messen', *mõtlema* 'denken', *purre* 'Steg, Fuβ', *tang* 'Korn, árpa (szemen)', *valdas* 'Schlagbaum', *vang* 'Fluβbiegung'. Ugyanennyi kérdőjeles szó, továbbá elvetett egyeztetés, végül néhány újabb átvétel is szerepel. Ezért lesz fontos az új észt szófejtő szótár feldolgozása! Fel lehetett volna venni még: észt *tänav* 'városi utca' < ősskandinív, megfelelői finn *tanhua*, izsór, aunus, lűd, vepsze (Eesti etümoloogia-sõnaraamat 2012: 566).

– Van továbbá néhány olyan szó, amely csak egy-két kisebb balti finn nyelvben adatolt, de sem a finnben, sem az észtben nincs meg. Mindössze öt ilyen címszót találtam: három karélt és két vepszét. Közöttük csak három biztos germán jövevényszó van: vepsze *ŕišt* 'lange Zeit', karél *ruohtina* 'Erlöser', karél *ruosme* 'Rost'.

– Az eredet szerinti minősítés, besorolás sokszor ízlés dolga. Az eredetskálán a különböző fokok nem mindig határozhatók meg egyértelműen. Szerintem néhány kategória szinte fölösleges (5–8.), mert olyan szavakat tartalmaz, amelyek még bizonytalanul sem sorolhatók sehova. Lehet, hogy egy egyéb vagy átmeneti kategóriát kellett volna ezeknek létrehozni.

Összefoglalásul megállapítom, hogy a szótár hatalmas, impozáns munka eredménye, a kiadvány esztétikus formátumú. Kereken 1400 címszó van benne balti finn és germán nyelvi megfelelésekkel, ugyanennyi a magyarázat és értékelés. Jellemzői: pontos adatközlés, világos, következetes szerkesztés és végletekig aprólékos bibliográfia. Csak az elismerés hangján szólhat róla a nyelvtörténész szakma!

Felvetődik néhány további teendő. A hollandiai sorozat és a Suomen sanojen alkuperä (SSA, Helsinki 1992–2000) párhuzamosan jelent meg. Látható, hogy a szerkesztők kölcsönösen törekedtek figyelembe venni a másik, „konkurrens" mű álláspontját. Közben megjelent még egy új norvég etimológiai szótár (Bjorvand – Lindeman: Våre arveord. Oslo. 2000), valamint egy észt is (Eesti etümoloogia-sõnaraamat. Tallinn. 2012). Érdemes lenne aprólékosan összevetni az említett etimológiai szótárak vonatkozó értékeléseit, valamint a legfrissebb észt etimológiai szótár álláspontját.

Keresztes László

Eesti etümoloogia-sõnaraamat
Peatoimetaja Iris Metsmägi
Koostanud ja toimetanud Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar
Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2012. 792 o.

A XX. században egy sor szófejtő szótár látott napvilágot. Björn Collinder finnugor (FUV), majd Rédei Károly uráli etimológiai szótára (UEW) az egész nyelvcsalád szóállományát vizsgálta meg. A magyar szókészlet tekintetében Lakó György főszerkesztésében finnugor elemeinket (MSzFE), Benkő Loránd vezetése alatt pedig – két ízben is – a munkaközösség a teljes szókincset tekintette át (TESz, EWUng). Legközelebbi rokon nyelveinkre vonatkozóan az osztják szófejtő szótárt említhetjük (DEWOS), a permi nyelvekkel kapcsolatban pedig a zürjén szófejtő szótárt (Lytkin – Guljaev 1970). A finn-volgai nyelvek vonatkozásában a finn etimológiát illetően is egy munkának kétféle kidolgozása (SKES, SSA) áll a rendelkezésünkre, az észttel kapcsolatban elsősorban Julius Mägiste terjedelmes posztumusz műve (EEW), valamint V. I. Veršinin – XXI. századi – füzetekben közzétett mordvin szófejtő szótárkísérlete (Veršinin 2004–2011). Egyfajta szófejtő szótár Juha Janhunen közszamojéd etimológiai szótára (Janhunen 1977). (A finnugor etimológiai szótárakról l. Maticsák 2013.)

Az é s z t kétnyelvű szótárak közül kiemelkedik F. J. Wiedemann észt–német szótára (Wiedemann 1869), melynek 1973-ban a negyedik, változatlan kiadása látott napvilágot. Etimológiai szótárt (EEW) elsőként Julius Mägiste készített, melyet hagyatékából, némi javítással, szerkesztéssel, kiegészítéssel Alo Raun adott ki. Raun Mägiste művének felhasználásával, egyidejűleg egy tömör, észt nyelvű szófejtő szótárt állított össze (Raun 1982).

Julius Mägiste (1900–1978) tartui észt egyetemi tanár (a finnségi nyelvek professzora), majd a lundi egyetemen docens 1960-tól, de elsősorban nyugalomba vonulásától, 1968-tól kezdte el észt etimológiai szótárát írni. Máig kiadatlan a régi észt irodalmi nyelvi szótára, melynek felhasználta hozzávetőlegesen százezer cédulás kéziratát is. Forrása etimológiai következtetéseiben mindenekelőtt az életében megjelent SKES-anyag (e szótárral szemben azonban olykor meggyőzően érvel), címszóanyagában elsősorban Wiedemann (1893) kétnyelvű szótára, a XX. század észt nyelvére vonatkozóan pedig az 1960-as évek elején megjelent Eesti õigekeelsussõnaraamat és a Võõrsõnade leksikon volt (l. Alo Raun tájékoztatóját in: Mägiste 1982–1983: [I.] V–IX). Munkáját sajnos nem tudta befejezni: a 12 kötetet kitevő, több mint 4000 oldalas szótári anyagából a kezdeti részt, *joro* címszóig bezárólag a szerző ellenőrizte és kiegészítette (kb. 300 gépelt oldal). A szótár jelentős hányadát (kb. 3 000 gépelt oldalt) azonban a szerző nem nézte át, és bizonyos problémákat nem oldott meg – üres helyek találhatók a kéziratban –, és az utolsó részt (a *või* és az *üüt* címszavak közötti részt), tehát a teljes műnek hozzávetőlegesen tizenketted részét a szerző „piszkozatban”, kézírással készítette el

(kb. 200 oldal). A Finnugor Társaság és egyebek mellett honfitársa, Alo Raun segítségével a Mägiste-szótár belátható időn belül megjelent.

Alo Raun (1905–2004), korábban ugyancsak a tartui egyetem tanára, majd a bloomingtoni egyetem professzora, Mägiste terjedelmes, de csiszolatlan és hézagos kéziratát – a befejező részt némileg átdolgozva – kiadta. Egyidejűleg ő is elkészítette a maga „etimológiai kézikönyvét", észt szófejtő szótárát (Raun 1982). A két művet összehasonlítva úgy látom, hogy Mägiste a teljességre törekedett (közölte például a címszó lehetőségig teljes előfordulását képzett szavakban és az összetételekben is), és német nyelvű értelmezésével a tudományos világ elé bocsátotta szótárát. Raun – honfitársa művét hasznosítva – az észt művelt nagyközönség, valamint – a kiadvány észt nyelve miatt – főleg az észt nyelvészek számára készített egy kb. 5800 szavas szótári művet, rendkívül rövid, csak az etimológiát közlő, legtöbbnyire egysoros tételekben. A szócikkek közül hiányoztak az idegen szavak, az újabb jövevényelemek, a szakszavak, és igen kevés művében a hangutánzó szavak száma. Ezért ez a zsebszótár a kutatóknak kevés adatot kínál. Nézzünk egy példát a *p* betűs fejezetből:

Mägiste: *pii* – Wied. auch folkl. *pihi* 'Zacke, Zahn, Zinke' /…/, fi.-ugr. St. **piŋe*, urspr. in der Bed. 'Zahn' /…/ SKES III 543-4 /…/ fi. *pii* Lnr. 'pigg, tagg, pinne, tinne, ten…' /…/, mordw. *pej*, *pev*, *peŋ*, *päj* (Zinke, Zahn), tscher. *pü*, *püj* (Zahn, /…/), wotj. *piń* 'Zahn, Eggenzinke u.s.w.), Entspr-en im Wog., Ostj. und Ung. (*fog* 'Zahn, auch von der Säge /…/' (2019).

Raun: *pii* smugri: ung. *fog* (hammas) (120).

További szócikkek is arra utalnak (vö. például *poeg* 'Sohn' [2113–2115], *puna* 'die Röte, das Rot; Errötung' [2226–2227], *puu* 'Baum' [2256–2257] stb.), hogy Mägiste finnugor címszavai egyrészt elsősorban a SKES-t tekintik fő forrásuknak, de a szavaknak alapnyelvi hangalakját is kikövetkezteti, másrészt az obi-ugor nyelveket csak megemlíti, de az adatokat nem közli. Emellett az is észrevehető, hogy Mägiste a szamojéd nyelvekre – más szócikkekben (például *puu* 'Baum', 2257) – utal ugyan, de egyiküket sem közli, noha e nyelvekben egy sor (az előbbi esetben a SKES, az SSA szerint kilenc) különböző nyelvi megfelelés található. Megjegyzem, Mägiste adatokkal és a magyarázatokkal nem fukarkodott, érdekességképpen: *pöör* 'Drehstein; Schleifrad; ...' címszava (2335–2338) három és fél, a *pära* 'Hinterteil; Rest; Bodensatz; …' (2313–2316) pedig jó három oldalas.

Előttünk fekszik az első Észtországban megjelent, 6643 címszót tartalmazó etimológiai szótár. Valmen Hallap kezdeményezésére, egy ideig Paul Kokla vezetésével 1974-ban kezdődött meg az Észt Nyelvtudományi Intézetben a gyűjtés, és Tiit-Rein Viitso, Paul Kokla és Lembit Vaba kartotékrendszerének eredményeként mintegy 500 000 etimológiai cédula (indexkártya) gyűlt össze. Kilenc évvel a mű megjelenése előtt, 2003-tól folyt a szótár összeállítása. Szerzői ismert finnugor nyelvészek. Szerkesztője, Iris Metsmägi azt hangsúlyozta a szófejtő szótár megjelenésekor: mindazt tartalmazza a kötet, amit ma az észt szavak eredetéről tudunk.

(Körülbelül ugyanez motoszkált bennem is, amikor népszerűsítő kiadványunk előszavát írtam; l. Zaicz 2006: VII–XIII.)

Iris Metsmägi (régi nevén Audova) 2000-ben szerzett PhD fokozatot a tartui egyetemen; doktori értekezésének címe: The Uralic verbal suffix **ś* against Altaic and Paleo-Asiatic backgrounds. 1996-tól jelennek meg az uralisztika területén írásai. Elsősorban az uráli összehasonlító, valamint az észt (a finnségi) és a szamojéd nyelvészeti kérdések foglalkoztatják. (A legutóbbi finnugor kongresszuson elhangzott előadásának írott változata: Metsmägi 2011.) A munkatársai közül számunkra Sven-Erik Soosaar az ismerősebb. Két, minket is érintő, kb. 180 oldalas, nyelvtani összegezést is tartalmazó, kétnyelvű szótárt állított össze (2000, 2007; előbbit Tóth Szilárddal, ism. Jačev 2001: 38–40). Meeli Sedrik is a Tartui Egyetemen végzett finnugor nyelvész. Érdekes 2000-ben megjelent jövevényszó-tanulmánya, a Swedish loanwords of Hiiumaa subdialects.

A szótár használatával a bevezető fejezetekben (9–40) megismerkedhetünk. E fejezetekkel kapcsolatban a számomra vitás vagy meggondolandó kérdéseket veszem sorra. E problémákról két neves észt kollégával, Piret Norvikkal és Paul Koklával is leveleztem. Itt is megköszönve válaszukat, értékes megjegyzéseikre imitt-amott majd utalni fogok. A szótár bemutatásakor Tóth Anikó Nikolett, debreceni PhD-hallgató segítségét is felhasználtam, ő bizonyos észt terminológiai kérdések ügyében is nagy hasznomra volt.

Egy finnugor lexikográfus, egykori szócikkíró és szerkesztő számára számos munkaszervezési kérdés merült fel. A legfontosabb kérdés e szótárban is az, hogy a három szerző hogyan osztotta meg egymás között az anyagot. Egy nyelv etimológiai anyagát elvileg kétféle elv szerint lehet a munkatársaknak feldolgozni. Az egyik elv szerint járt el a Benkő Loránd által kiadott német nyelvű etimológiai szótár (EWUng): a munkaközösség a tagjai között kiosztotta az ősi (uráli, finnugor, ugor) elemeket, a magyar belső keletkezésű szavakat és a különböző jövevényszavakat (l. X. lap). A másik megoldást a TESz és az EWUng alapján az érdeklődők számára készült szófejtő szótár (Zaicz 2006) követte: a főszerkesztő a Szegedi Tudományegyetemen finnugor szakot végzett szócikkírói között betűrend szerint – a szócikkírók igényét is figyelembe véve – felosztotta az anyagot. A észt szófejtő szótár érzésem szerint az utóbbi eljárást követte.

Nézzük meg az előző két szótárból megismert szót, a *pii*-t ebben a műben is (itt, helykímélés végett az egyes finnugor nyelvek között függélyest (= |) használok, a szótárban ugyanis minden új, nyelvi adat új sorban áll):

„*pii* : pii : piid ’peenike pulgake, pinnike v haagike, konks’

• liivi *pīgõz* ’pii’ | vadja *pii* ’pii, pulk, hammas’ | soome *pii* ’pii, pulk’ | isuri *pii* ’pii, pulk’ | Aunuse karjala *pii* ’pii, pulk, hammas’ | lüüdi *pii* ’(reha, ahingu) pii, pulk’ | vepsa *pi* ’(reha, kammi, soa) pii’ | ersa *pej* ’hammas’ | mokša *pej* ’hammas’ | mari *püj* ’hammas; pii’ | udmurdi *piń* ’hammas; pii’ | komi *piń* ’hammas; pii’ | handi *peŋk* ’hammas’ | mansi *puŋk* ’hammas’ | ungari *fog* ’hammas; pii’.

Soome-ugri tüvi. Läänemeresoome keeltes on hilisem balti laen ↑ **hammas** kõrvale tõrjunud osa esialgsest tähendusest. Võib ka olla vanem uurali tüvi, mille vasted on lisaks kirderannikumurretes tuntud *pii* liitsõnas *piikivi* 'tulekivi' (võib olla laenatud soome keelest), soome *pii* 'räni(kivi)', isuri *pii* liitsõnas *piikivi* 'ränikivi', karjala *pii* liitsõnas *piikivi* 'ränikivi', saami *biŋal* 'lülipuit', neenetsi *pæ* 'kivi; klaas(pudel), portselan; mägi', enetsi *pu* 'kivi', nganassaani *χualə* 'kivi', sölkupi *pū* 'kivi', kamassi *pi* 'kivi, maak; ränikivi', matori *hilä* 'kalju'" (365–366).

A szócikkel kapcsolatosan az emberben néhány gondolat felmerül:

1. A szótár nyelve. A szótár az első észt nyelvű etimológiai összegezés. E kérdésben követi a finn példát (SKES), de attól óva intem a szerzőket, hogy e mű – tervbe vett folytatásakor – újra anyanyelvükön jelenjen meg (mint az SSA). A szakemberek számára vagy az újabb világnyelv, az angol, vagy a régibb, de a finnugor szaknyelvben kb. 1980-ig általánosan alkalmazott német (vö. EWUng) jöhetne szóba.

2. Az észt szavak értelmezése. Mägiste – mint láttuk – németül adta meg a jelentést, Raun sehogy sem (vagy szükség esetén észtül). A *pii* nem köznyelvi szó, meg kell adni a jelentését. De vegyük *víz* szavunk etimológiai megfelelőjét, az észt *vesi* szót (599). Kérdés, hogy például egy észt gimnazistának használ-e ez az értelmezés: 'tavallisim vedelik maakeral, H_2O'? Nem helyeslem, hogy a szótár írói az észt nyelv értelmező szótára alapján közlik a címszó jelentését. Két másik megoldást említek a lexikográfiai hagyományokra hivatkozva: 1) azzal jelezzük a szó köznyelvi voltát, hogy nem adunk jelentést; 2) angol (vagy német) nyelvű jelentést adunk. E kérdésben Paul Koklának és Piret Norviknak is hasonló a véleménye.

3. A hivatkozások hiánya. Látjuk: egy szócikk három részből áll: a címszót két ragos alak követi: a névszóknál – mint példánkban is látható – az egyes szám genitivus, majd partitivus (az igéknél a *-ma*, ill. a *-da*-infinitivus, valamint a jelen idő egyes szám 1. személye). Ezután az ősi szavaknak megfelelői (a jövevényszavaknak átadói stb.) következnek, végül pedig a szócikkhez magyarázatok. A szótár előnye, hogy az etimológiai részben nincsenek rövidítések, így ugyanúgy megértheti egy középiskolás, mérnök vagy közgazdász. A szótárnak viszont óriási hiányossága, hogy az egyes szavakhoz nem ad bibliográfiát (a SKES eme hiányát bőségesen pótolja az SSA). Az egyik munkatárs, Sven-Erik Soosaar (2001: 735) ezt azzal magyarázza, hogy bibliográfiai jegyzékek a mű terjedelmét nagymértékben növelték volna, az olvasók pedig nemigen érdeklődnek a források iránt. Ha például szótárukban a finnségi szavakat az általam megadott módszerrel – tehát nem egyenként külön sorba írva – adták volna meg, már azzal is sok helyet takarítottak volna meg. Soosaar példaként a *kägar* 'a crumpled piece of material' szót hozza. (Ez a szótárban [204–205] nem egyezik a mintaként megadott szócikk anyagával. Három forrása közül az SSA mellett az első Kalima 1915-ben, a második Mägiste 1977-ben megjelent (a mű irodalomjegyzékében egyaránt nem közölt; l. az 5. pont alatt is) szófejtése. Az SSA szófejtései (281, 339) további ér-

dekességeket tartalmaznak.) Véleményem szerint ha ezt az indoklást elfogadjuk is, akkor is azt kívánnánk meg, hogy a XXI. században valamilyen módon – az internet révén – az érdeklődőt tudósítsuk a szómagyarázat körülményeiről. Megjegyzem, az én szófejtő szótáram szakirodalmát l. e mű két előzményében, a TESz-ben és az EWUng-ban.

4. Finnségi és finnugor nyelvek, nyelvjárások. Bereczki Gábor nyomán hét finnségi vagy balti finn nyelvet tartunk számon (finn, karjalai, vepsze, izsór, vót, észt, lív). „Lehet, hogy túl konzervatív vagyok, de ez az én álláspontom is" – írta egyik levelében Paul Kokla. A szegedi finn lektor, Kasperi Hasala szerint e nyelvek száma tíz (finn, karjalai, vót, izsór, lív, észt, „meänkieli", kvén, võru, lűd). Mati Hint (mint közli Piret Norvik) az északi és a déli észtet külön nyelvnek tartja, szerinte a kettő közötti különbség az erza és a moksa differenciájának felel meg. Itt a szócikkben (és a szótárban) lűd és aunuszi karjalai („Aunuse karjala") alako(ka)t találunk. Nem teljesen világos, hogy miért vannak e nyelvváltozatok kiemelve. Az észtben mindenesetre a võru dialektus és ennek több nyelvjárása igen érdekes képet mutat. Bereczki a karjalai nyelvjárásai között sorolja fel a lűdöt, az aunuszit és a valóságos karjalait. A nyelv és nyelvjárás viszonyában Paul Kokla visszaemlékezik egy angol kutatóra, aki azt mondta, hogy a nyelv olyan nyelvjárás, aminek hadserege és hadiflottája van („which has the army and the navy"). – Itt említem meg, hogy ez az első modern lexikográfiai mű, amely a finnugor nyelveket nem a Reguly, Budenz, Paasonen, Itkonen, Wiedemann és Ariste által használt külső néven, hanem a világban – sajnálatosan – újabban használatos belső vagy önelnevezésen használja. Az még inkább vita tárgya, hogy a mordvint egy vagy két nyelvnek tekintjük-e. A szerzők az oroszországi mordvin gyakorlatot követik, tehát erza és moksa nyelvi alakokról beszélnek. Közlik a bevezetésben (31), hogy mely uráli nyelvből adnak példaanyagot, de többek közt a lapp, a cseremisz, a zürjén, az osztják, a vogul és a jurák tekintetében utalnak a nyelvjárási különbözőségekre (majd a szómutatóban láthatjuk, hogy például a vogult négy nyelvjárás: az északi, a keleti, a nyugati és a délnyugati képviseli [741–743]).

5. Források. A *Kirjandust* cím alatt (34–37) a szerzők az irodalomból adnak válogatást. A jegyzék egészében véve teljesnek mondható. Itt feltehetőleg csak a szófejtés és a szótörténet szempontjából fontosabb műveket sorolják fel. Többek között elsősorban Mägiste és Raun művét használták forrásul, emellett elsősorban a finn etimológiai munkákat (SKES, SSA), valamit Kaisa Häkkinen Nykysuomen etymologinen sanakirja című kézikönyvét [2004]). Így például Jalo Kalima értekezése (1915) sem kerülhetett a jegyzékbe. A finnségi anyag forrását egyébként közli a szótár (32–33), de más uráli (és nem uráli) nyelvekre vonatkozóan nem találtam iránytűt.

A bevezető az észt szókincs történetéről ad az olvasónak tájékoztatást (9–15). E fejezetben észt morfológiai, elsősorban szótani kérdésekről is szó esik. Paul Kokla az eléggé bonyolult észt alaktani rendszerhez hozzáfűzi, hogy az nem egy-

értelműen logikus. Az észt szótípusokra megadja Ülle Viks, a kérdéssel leginkább foglalkozó kolléga fontos műveit (Viks 1992, 2000a, 2000b).

Ezután statisztikát olvashatunk (16) a szótári címszavak eredetéről (külön megadva a biztos és külön a bizonytalan etimológiákat). Biztos például 95 uráli, 133 finnugor, 40 finn-permi, 17 finn-volgai, 920 (+ 698) finnségi (zárójelben: déli finnségi) eredetű szó etimológiája. A szótárban emellett 16 indoeurópai, 20 indoiráni, 165 balti, 219 germán, 30 (+ 64 + 22) skandináv (svéd és észtországi svéd), 228 (+ 43) orosz (óorosz), 361 (+ 477 + 38) német (alnémet és balti német), 29 lett és 196 finn jövevényszó található. Véleményem szerint a 18 finnségi–cseremisz, a 64 finnségi–mordvin és a 100 finnségi–lapp etimológia is végeredményben a finn-volgai eredetű szavak közé tartozik, a biztos szófejtéseinek együttes száma eszerint 119 szó (pontosabban: szótő) lenne.

A szótárban a finnségi jövevényszavak a következőképpen vannak megadva (például): *vihk* : vihu : vihku 'kokku seotud viljasülem; vihik' Δ *vihik* ← ógermán **wiska*, régi svéd *visk* 'kimp, vihk', svéd *viska* 'väike tolmuhari' • lív *vī'gõ* 'vihk, kimp, tuust' /…/ finn *vihko* 'vihik; kimp' /…/ vepsze *vihk* 'pesukäsn' (601). A kölcsönszó jellegre tehát nyíl, a rokon nyelvi adatokra pedig egy nagy teli pont utal. Ebben az esetben meggondolandó az eddigi gyakorlat: minthogy az ógermánból a finnségi alapnyelvbe került a szó, logikusabb előbb a balti finn adatokat felsorolni, majd pedig az átadó oldalon az indoeurópaiakat.

A belső keletkezésű (így az azonos tövű) szavak utalásokkal oldja meg feladatát, hogy egy-egy szócsalád tagjait megismerjük. Például: *nuhkima* 'nuusutama' (319) és *nuhutama* 'nuusutama' (320), vagy *nupp* 'pea', *nups* 'väike nupp' és *nuputama* 'midagi välja mõtlema' (321).

A szófejtő szótár szómutatóval zárul (638–792). Ez a rokon nyelvi és idegen nyelvcsaládok nyelvi adatait az észt szótári alakra utalva adja meg (mint például a TESz is így tette ellentétben az EWUng-gal). A szómutatóban 230 magyar és többek között 397 erza-mordvin tétel található. Tekintettel arra, hogy e szótár nem ad szakirodalmat, e lexémák eredetét illetően nem érdemes vizsgálódni. Figyelmet kelt, hogy az EWUng, de olykor még az UEW sem adta meg egy-egy magyar szó észt megfelelőjét. A mordvin szavak tanulmányozásakor döbbentem arra, hogy a kérdőjeles alakok mellett van lehetőség az észt szófejtő szótárban a még gyengébb etimológiai fok kimutatására. Például amikor a szócikk végén, a magyarázó részben az észt tővel való távolabbi hasonlóságra mutatnak rá a szerzők, például mdE *ćora* 'poiss' (548), *čiŕe* 'kallas' (502), *gagaksńems* 'kaagutama' (107), *kakams* 'kakama' (119), *ťerńems* 'tudisema' (567).

Összegezésképpen elmondható, hogy ez az első észtországi szófejtő szótár, kiállítása, szövege, megszerkesztettsége és tipográfiája alapján elsősorban a nagyközönség számára készült, és használata egyszerű és közérthető. A munka három készítőjének, Iris Metsmäginek, Meeli Sedriknek és Sven-Erik Soostaarnak szívből gratulálunk. Megjegyzéseim sok évtizedes szótári gyakorlatomból származ-

nak, és ismertetésem csak a javítás szándékával íródott. Várjuk a folytatást, a szakemberek számára készítendő etimológiai szótárt.

Irodalom

Jačev Nikolai (2001), Sven Erik Soosar – Szilárd Tóth: Eesti–ungari sõnastik. Észt–magyar szótár. Finnugor Világ 6/2: 38–40.

Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.

Kalima, Jalo (1915), Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. Helsingfors.

Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва. [2., bővített kiadás: Коми книжное издательство, Сыктывкар. 1999.]

Maticsák Sándor (2013), Finnugor etimológiai szótárak. NyK 109: 33–68.

Mägiste, Julius (1982–1983), Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. [2. kiadás: 2000.]

Metsmägi, Iris 2011: Some issues of the Estonian present participle. In: CIFU-XI/4: 290–296.

Raun, Alo (1982), Eesti keele etümoloogiline teatmik. Maarjamaa, Rooma – Toronto. [2. kiadás: Tartu. 2000.]

Soosaar, Sven-Erik – Tóth, Szilárd (2000), Eesti–ungari sõnastik. Ilo sõnastik, Tallinn.

Soosaar, Sven-Erik (2001), The principles and structure of the Estonian Etymological Dictionary. http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2010/061_Euralex_2010_3_SOOSAAR_The%20principles%20and%20structure%20of%20the%20Estonian%20Etymological%20Dictionary.pdf

Soosaar, Sven-Erik (2007), Ungari–eesti sõnastik. Ilo sõnastik, Tallinn.

Versinyin, V. I. [Вершинин, В. И.] (2004–2011), Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков I–V. Стринг, Йошкар-Ола.

Viks, Ülle 1992: Väike vormisõnastik I: Sissejuhatus & grammatika; II: Sõnastik & lisad. Tallinn.

Viks, Ülle 2000a: Eesti keele avatud morfoloogiamudel. In: T. Hennoste (toim.), Arvutuslingvistikaltinimesele. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Tartu. 9–36.

Viks, Ülle 2000b: Grammatika. Soome–eesti suursõnaramatus. Keel ja Kirjandus 2000/3: 184–191.

Wiedemann, Ferdinand Johann (1869), Eesti–saksa sõnaraamat. Estnisch–deutsches Wörterbuch. Tallinn. [2. kiadás: 1893, 3. kiadás: 1923, 4. kiadás: 1973.]

Zaicz Gábor (főszerk.) (2006), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Kiadó, Budapest.

Zaicz Gábor

A lív lexikográfia másfél évszázada

A szótárak kis számú anyanyelvi beszélő, ill. a perifériára szorult népek esetén sokszor nem gyakorlati indíttatásból készülnek, hanem a még meglévő szókincs megmentése, dokumentálása a cél. A sokszor már „eltemetett" lív nyelv kapcsán azonban egészen mást tapasztalunk. Az első szótár megjelenése hozzájárult az írásbeliség kialakulásához, a népi énekek lejegyzéséhez, sőt, a vallási szövegek lív nyelvre fordításához. (A lív nyelvről l. Tveite 1999.)

1. Az első lív szótár (Livisch–deutsches und deutsch–livisches Wörterbuch) minden kisebb balti finn nyelvet megelőzve, 1861-ben jelent meg, ráadásul az akkori és még sokáig meglévő lexikológiai hagyományokkal ellentétben rögtön „oda-vissza", kétnyelvű szótárként. Ander Johan Sjögren (1794–1855) finn tudós az orosz akadémiai megbízásából járt és végzett kutatásokat a líveknél. Először 1846-ban, Rigától északra gyűjtött közel húsz adatközlőtől, akik (a mára már kihalt) keleti lív, azaz szálisz-lív dialektust beszélték, majd 1846 és 1852 között a nyugati lív, azaz kurlandi lív területekre jutott el. Gyűjtése nemcsak mint forrásanyag értékes, hanem azért is, mert az általa vizsgált szálisz-lív nyelvjárás utolsó anyanyelvi beszélői közül kerültek ki adatközlői. Halála után Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) folytatta a munkáját, melynek során nemcsak kiegészítette Sjögren gyűjtését saját, helyi kutatásaival, hanem sajtó alá is rendezte a teljes anyagot. Wiedemann a szótárkészítés területén már korábban páratlan érdemeket szerzett, neki köszönhetjük az első észt–, zürjén– és votják–német szótárakat, emellett írt zürjén, votják, cseremisz, erza-mordvin és vót nyelvtant. Első lív útja 1858-ban a Kurland-félsziget nyugati partjára vezetett. A mocsarak miatt addig a világtól elzárt területeken, 12 halászfaluban végzett gyűjtéseket. Három évvel később megjelent a lív nyelvtan (Livische Grammatik nebst Sprachproben), amely szintén Sjögren munkájának befejezése, népi szövegeket, énekeket és a Máté evangélium fordítását is tartalmazza. Még ugyanebben az évben napvilágot látott a „sorozat" 2. kötete is, mely a tipográfiailag három hasábba rendezett, összesen közel 400 oldalas, nagyalakú lív–német, német–lív szótár.

A Sjögren – Wiedemann-szótár (habár az eredeti kiadásban Sjögren van feltüntetve mint szerző, majd Wiedemann szerényen „csak" a cím alatt szerepel a kötet összeállítójaként) közel 3 ezer szócikket ad közre, mely arányaiban elsősorban Sjögren keleti lív gyűjtésén alapul, melyet a nyugati vidékéken végzett gyűjtése és Wiedemann nyugati lív adatai egészítenek ki. A szótár meglehetősen gazdag szóanyaggal rendelkezik, közérthető, a lív hangtan lehetőségeihez képest egyszerű fonetikai lejegyzésben – ez nem meglepő, mert a 19. század közepén használt hangtani jelölés még gyerekcipőben járt (Winkler 2013: 52). Az egyszerűsített lejegyzés, továbbá az, hogy szócikkekben nem jelölték a nyelvjárást, szinte

lehetetlenné teszi a két dialektus szókincsének elkülönítését. (Erre természetesen azóta többen is kísérletet tettek, köztük – eredményesen – maga Winkler, később megjelent szálisz-lív szótára készítése során.)

Az 1861-ben, Szentpétervároon megjelent mű érdemei mindazonáltal vitathatatlanok. A kötet, illetve a nyelvtan/szöveggyűjtemény nemcsak a lív irodalom megteremtésében játszott indikátor szerepet, hanem a szóanyag máig értékes a lív nyelvet tanulmányozók számára és (a fonetikai ismérvek megfelelően kritikus mérlegelésével) fontos forrásai a nyelvtörténeti kutatásoknak. Szükségességét bizonyítja, hogy 2011-ben a szótár digitalizálása is megtörtént Tuuli Tuisk észt nyelvész vezetésével (http://www.eki.ee/dict/ldw/ldw.html), ezáltal a teljes szóanyag bárki számára elérhetővé vált. Az egész szótár beszkennelt, azaz „digitálisan fakszimile" anyaga pedig a google online könyvei között lelhető fel.

2. 1920-ban újabb nyelvészek érkeztek a lív partokra. Lauri Kettunen, a balti finn nyelvészet kiváló kutatója és tanítványa, az észt néprajzos Oskar Loorits (1900–1961) nem szótárkészítési szándékkal utazott oda, sőt, a lív nyelv elsajátítását is csak megérkezésükkor kezdték, munkájuk mégis sokáig a legnagyobb lív szótár (Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung) megszületését eredményezte, elődjéhez hasonlóan lív–német nyelven, 1938-ban (Penttilä 1938: 491–497). Kettunen számtalan tanulmányúton vett részt, melynek szeretete már fiatal korában elragadta és élete végéig tartott. Lív területeken 11 alkalommal járt (1920 és 1937 között), de a vepszéknél, vótoknál és a közép-svédországi finneknél is többször megfordult (s nem utolsósorban finn nyelvű észt nyelvtanokat és észt–finn szótárakat is publikált) (munkásságáról bővebben pl. Lakó 1963: 453–455).

A mintegy 11 ezer szócikkből álló szótárt eredetileg lív–észt nyelvűre tervezték, de 1928-ban értékes segítőre leltek a német–lív anyanyelvű Kōrli Stalte személyében, aki többek között a lív nyelvi mozgalom tagja és a Lív Szövetség egyik megalapítója, valamint a lív himnusz szerzője is volt. Stalte módszeresen átnézte és javította a már meglévő anyagot, valamint újabb és újabb címszavakkal szolgált. A gyűjtött szójegyzéken kívül felvették a teljes Sjögren – Wiedemann-szótár anyagát, ami a korabeli lejegyzés miatt a helyesírás és az átírás egységesítésében okozott gondokat. Az egységes és pontos fonetikai jelöléseknek köszönhetően a Kettunen-szótár már a nyelvjárási különbségek megfigyelésére is lehetőséget ad.

A szótár összeállítójának nyelvészeti érdeklődése gyakran hagy értékes ujjlenyomatot a címszavak szerkezetén. Kettunen hangtani kutatásai mellett az etimológia iránt érdeklődött leginkább, így talán nem meglepő, hogy a lív–német szótár bizonyos mértékig alkalmas etimológiai szótárként való használatra is.

A szótár végén a lív szókincs jövevényszavainak regisztere és egy német–lív nyelvű mutató áll, megkönnyítendő az egynyelvű szótár használatát és a lív szavak kereshetőségét. Kettunen gazdag frazeológiai gyűjteményt dolgozott bele a

címszavak példatárába. A szótár ezenkívül átfogó lív nyelvtant és ragozási mintákat tartalmaz.

Kettunen szótári anyagából – a többi balti finn nyelvhez hasonlóan – szóvégmutató szótár is készült, Johanna Laakso szerkesztésében, 1988-ban (Rückläufiges Wörterbuch des Livischen).

3. Szigorúan véve nem a lív szótárkiadás folyamába tartozik, de mindenképpen említésre érdemes az 1981-ben megjelent két kötetes Liivi vanasõnad eesti, vadja ja läti vastatega (Lív közmondások észt, vót és lett nyelvű megfelelőkkel) című munka. A Vaina Mälk szerkesztésében készült anyag páratlan forrása lehet a lív nyelvészeti kutatásoknak. A közmondások magyarázata észt nyelven, fordításai német nyelven is megtalálhatóak, emellett térképek, bibliai kifejezések és összefoglaló táblázatok segítik az olvasó munkáját. A kötetek használatát nehezíti, hogy a lejegyzés még a hangtani jelölésében pontos, de visszaadását tekintve nehézkes helyesírást alkalmazzák.

4. A következő évtizedekben – meglehet Kettunen precíz és alapos munkájának is köszönhetően – nem készültek újabb lív szótárak. A hosszú csendet 1999-ben a fiatal lett nyelvész, Valts Ernštreit lív–lett–lív szótára (Līvõkīel–leţkīel–līvõkīel sõnārõntõz. Lībiešu–latviešu–lībiešu vārdnīca) törte meg, amely előfutára a későbbi 2012-es társszerzős szótárának (l. lentebb). A Tartui Egyetem akkor még mindössze 25 éves hallgatója nagyszüleitől tanulta meg a lív nyelvet, hogy végül saját kezdeményezésre elkészítsen egy több mint 100 oldalas szótárat, amely a korábban megjelent szótárak nyelvészeti és tudományos célkitűzéseivel szemben a nyelvtanulás elősegítését helyezte középpontba. A lív–lett, lett–lív szótár felépítésében inkább szójegyzék, amely a kezdő nyelvtanuló igényeit szolgálja ki – ilyen típusú munka eddig hiányzott. A szótár előszava, Tiit-Rein Viitso ajánlása, valamint a használati tudnivalók lett és lív nyelvűek.

5. Míg a lív lexikográfiai munkák közül a Sjögren – Wiedemann-szótár impozáns és figyelemfelkeltő, Kettunen műve a tudományos precizitás példája, Ernštreit első szárnybontogatása az alkalmazott nyelvészetet képviseli, addig a következő kötet célja egyetlen nyelvjárás teljes feldolgozása volt.

Eberhard Winkler és Karl Pajusalu száliszi lív–német szótára (Salis-Livisches Wörterbuch) a Linguistica Uralica Supplementary kiadványaként jelent meg 2009-ben. Munkájuk egy háromrészesre tervezett sorozat első kötete, a további részek előreláthatólag lív leíró nyelvtant és történeti grammatikát tárgyalnak majd. A szótár különlegessége, hogy tartalmazza Sjögren naplójának a kivonatát, ill. August Georg Pezold festő Sjögren 1846-os gyűjtése során készített képeit. A szótári rész a lív száliszi nyelvjárásának állít emléket, 1425 címszó közel 8500 adatával. Közvetlen előzményein túl meg kell említeni a német nyelvész, Winkler

korábbi munkáit (pl. Ältere livische Sprachmaterialien, München, 1999), melyekben a korai lív szövegekkel foglalkozik és ezekből kellően profitál a szótár összeállítása során. Ezen kívül az archívumokban végzett kutatásai is értékesek: többek között olyan forrásokra lelt, mint Dietrich Heinrich Jürgensen, a Tartui Egyetem első észt anyanyelvű észt lektorának 1839-es, elveszettnek hitt gyűjtése.

A szótár legnagyobb érdeme, hogy egy több korból, több lejegyzőtől származó adathalmaz filológiailag mintaszerű feldolgozása révén a lehető legpontosabban adja vissza a ma már nem élő nyelvjárás szókincsét. Ez távlatokban olyan nyelvtörténeti és genealógiai kérdéseket is felvet, mint a két lív nyelv/nyelvjárás kapcsolata, valamint az észt nyelvhez legközelebb álló szálisz-lív nyelvváltozat kontrasztív vizsgálata (Viitso 2010: 104–107).

Az egynyelvű lív–német kötet használatát a mű végén található német regiszter teszi lehetővé. A szócikkek értékes kontrasztív nyelvészeti adalékokkal szolgálnak, a szócikkek végén szereplő kurland-lív, finn, észt és lett utalásoknak köszönhetően. (A szótárról l. Benyovszki 2009; Keresztes 2010–2011b; Vaba 2012.)

6. A lív lexikológia legújabb és a balti finn szótárkiadványok egyik legimpozánsabb tagja Tiit-Rein Viitso és Valts Ernštreit lív–észt–lett háromnyelvű szótára, 2012-ből (Līvõkīel–ēstikīel–leṭkīel sõnārõntõz. Liivi–eesti–läti sõnaraamat).

A szótár borítója a lív (zöld–fehér–kék), észt (kék–fekete–fehér) és lett (piros–fehér–piros) zászlók színeiből áll össze, halványan, enyhén összemosódva, jelezve talán az egymásba fonódott múltjukat és nyelvi kapcsolataikat.

A szótári részen kívül a kötetben helyet kapott egy áttekintő nyelvtan, észt és lett nyelven egyaránt, ebben a szerzők táblázatos formában közreadják a lív nyelv teljes névszói és igei paradigmáját (előbbi 242, utóbbi 64 típussal rendelkezik).

Csak dicsérni lehet a szócikkek felépítését, ahogyan a címszavakhoz tartozó példatár tartalmát és mennyiségét is. A lív nyelvű címszavakat a ragozási indexszám követi, ezután jön a szófaj jelölése, ill. a sajátos használati körű kifejezések esetén a stílusréteg megjelölése. A jelentések előbb észt, majd apró, üres karikával elválasztva lett nyelven vannak megadva. A szóanyagok gazdag kifejezés-gyűjteménnyel rendelkeznek, s számtalan frazémát is felfedezhetünk. Legnagyobb hiányosságaként azonban meg kell említeni, hogy a könyv sajnos nem tartalmaz sem észt, sem lett szómutatót vagy indexet, teljesen ellehetetlenítve a keresést a lív címszavak között. Hiányolom továbbá a szótárból a felhasznált irodalom, ill. a források feltüntetését. Összességében mégis elmondható, hogy kiváló és értékes szótárral gazdagodott a lív lexikológia, és csak hálásak lehetünk a szerzők állhatatos és precíz munkájáért, valamint azért, hogy interneten is bárki számára elérhetővé tették (http://www.murre.ut.ee/liivi/). (A szótárról l. Winkler 2013.)

Irodalom

Benyovszki János (2009), Eberhard Winkler – Karl Pajusalu: Salis-Livisches Wörterbuch. FUD 16: 180–181.

Ernštreit, Valt (1999), Līvõkīel–leţkīel–līvõkīel sõnārõntõz. Lībiešu–latviešu–lībiešu vārdnīca. Līvõ Kultūr sidām, Riga.

Keresztes László (2010–11), Eberhard Winkler – Karl Pajusalu: Salis-Livisches Wörterbuch. NyK 107: 346–348.

Kettunen, Lauri (1938), Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. LSFU V. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Laakso, Johanna (1988), Rückläufiges Wörterbuch des Livischen, anhand des Livischen Wörterbuches von Lauri Kettunen. LSFU V/2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Lakó György (1963), Lauri Kettunen (1885–1963). NyK 65: 453–455.

Mälk, Vaina (szerk.) (1981), Liivi vanasõnad eesti, vadja ja läti vastatega I–II. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn.

Penttilä, Aarni (1938), Suuri liivin sanakirja. Lauri Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Vir 42: 491–497.

Sjögren, Johan Andreas (1861), Livisch-deutsches und deutsch–livisches Wörterbuch. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg. (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band II. Theil II.)

Tveite, Tor (1999), A lív nyelv hang- és alakrendszerének sajátságai. FUD 6: 113–131.

Vaba, Lembit (2012), Eberhard Winkler – Karl Pajusalu: Salis-Livisches Wörterbuch. LU 48: 68–74.

Viitso, Tiit-Rein (2010), Salitsliivi sõnaraamat. Oma Keel 2010/2: 104–107.

Viitso, Tiit-Rein (2012), Līvõkīel–ēstikīel–leţkīel sõnārõntõz. Liivi–eesti–läti sõnaraamat. Lībiešu–igauņu–latviešu vārdnīca. Latviešu valodas aģentūra, Tartu – Riga.

Winkler, Eberhard (2013), Viitso, Tiit-Rein: Līvõkīel–ēstikīel–leţkīel sõnārõntõz. Liivi–eesti–läti sõnaraamat. Lībiešu–igauņu–latviešu vārdnīca. LU 48: 50–53.

Winkler, Eberhard – Pajusalu, Karl (2009), Salis-Livisches Wörterbuch. LU Supplementary Series. Volume 3.

Tóth Anikó Nikolett

Lars-Gunnar Larsson: Grenzen und Gruppierungen im Umesamischen

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 83.
Harrassowitz, Wiesbaden. 2012. 198 o.

Lars-Gunnar Larssson műve több évtizedes munka eredménye. A szerző még a 70-es években részt vett az európai nyelvatlasz (ALE) munkálataiban. Ő felelt a számi (lapp) nyelvjárások anyagának kikereséséért és felvételéért. Akkor ismerkedett meg két nagy umei számi kéziratos szógyűjteménnyel, és felmerült benne, hogy feldolgozza az anyagot.

A könyv első fejetében a kérdéses nyelvterület történelmi hátterével foglalkozik (1. Das Umesamische und der historische Hintergrund des Sprachgebiets, 13–35). A számik lakóhelyei az észak-svédországi folyók mentén találhatók. A nagy folyók északnyugatfelől délkelet felé folynak a Botteni-öbölbe. Délről észak irányába helyezkednek el a következő sorrendben: Ume-, Pite-, Skellefte-, Lule- és Torne-älv. A forrásuk a svéd–norvég határon fekvő hegyekben van, áthaladnak az erdővidéken, a torkolatuk pedig a tengerparton fekvő Umeå, Piteå, Skellefteå, Luleå és Torneå városkáknál található. Az umei számi nyelvjárást tehát a folyó felső és középső folyásánál beszélik; földrajzilag Tärnaby, Arjeplog, Sorsele és Malå környékére esik. A nyelvjárási besorolás a déli és a pitei nyelvjárások közé helyezi. A hegyi és az erdei életmód nemcsak szociológiai-kulturális szempontból különbözik, de észlelhető a nyelvhasználatban is. Az umeszámi települések nyugatról keletre: Süd-Tärna (ST), Nord-Tärna (NT), Gebirgsdialekte von Sorsele (SorsG), Ullisjaure (Ull), Walddialekt von Sorsele (SorsW), Maskaure (Msk), Malå (M), Arvidsjaur (Arv), Malmesjaure (Mlm). Az umei nyelvjárás tehát az arjeplogi és a västerbotni (Vb) vidékek között terülnek el. További hivatkozási pontok: délről érintkező nyelvjárás Vilhelmina (Vilh), északról pedig Arjeplog. Norvég oldalról pedig Vefsn (Vfs) is szóba kerül. (Vö. a 60. térképet a 182. oldalon!)

Lars-Gunnar Larsson észrevette, hogy ennek a vidéknek a beszélői kevésbé voltak a kutatások reflektorfényében. A déli nyelvjárások szókincsét svéd oldalon Gustav Hasselbrink, norvég oldalon pedig Eliel Lagercrantz és Knut Bergsland alaposan dokumentálta. A tőlük északabbra fekvő pitei lakosságot már a magyar Halász Ignác megvizsgálta a 19. század végén. Jól vette észre a szerző, hogy az umei számi nép és nyelv részletes vizsgálatára szükség van.

Szemléletes grafikonok mutatják be a népesség arányának alakulását, az életmód változását a történelmi időkben. A 19. század végétől az erdei lappok (Waldsamen) asszimilációja vészesen felgyorsult. A hagyományos réntartó kultúra jobban megmaradt a határ menti hegyvidékek lakói (Bergsamen) körében, az itt élő számik azonban már nem az umei lappot beszélik. A szerző főleg a svéd–norvég határig vizsgálta a nyelvet, összehasonlító anyag híján a norvég oldal számi nyelvről nem tud következtetéseket levonni.

A mű második, rövid fejezete a kutatás történetéről szól (2. Die Untersuchung, 37–40). A kutatásnak több fontos célját vázolja föl: az archívumokban rejlő kéziratos anyagok felmérése; a nyelvjárási határok meghatározása az izoglosszák alapján; új módszer kidolgozása a szókincs alapján történő csoportosításban; az alcsoportok és a nyelvi variációk kiderítése.

A harmadik fejezet a nyelvi anyaggal foglalkozik (3. Das Material, 41–80). A szerző ebben a fejezetben sorra veszi az umei számi szövegemlékeket (Lars Rangius 18. századi Újszövetség-fordítása – amelyből csak a Márk evangéliuma jelent meg, a többi része pedig kéziratban maradt – és Olaus Stephani Graan írásai), valamint a legrégebbi szójegyzékeket (főként K. B. Wiklundnak és tanítványainak, Axel Callebergnek és Nils Moosbergnek az anyagát), majd rátér a modern finnugor nyelvészet képviselőinek (Wolfgang Schlachter, Tryggve Sköld stb.) gyűjtéseire. Egy alfejezetben értékeli részletesen a szerző a feljegyzések minőségét. A 72. oldalon látható korabeli fotón szereplő öreg számi emberek lehetnének akár egy magyar paraszthházaspár is...

A negyedik rész a feldolgozás módszerét tárgyalja (4. Die Methode, 81–100). Fontos szempontnak számít a nyelvi variációk feltérképezése, amelynek alapján a nyelvjárás határainak és alcsoportjainak határait meg lehet vonni: ragozási típusok, helyi hangváltozatok, a fokváltakozás árnyalatai, az egyházi szövegek, valamint a hangutánzó és hangfestő szavak stb.

Az ötödik fejezet tartalmazza az egyik legfontosabb elemzést, a vizsgált nyelvjárás földrajzi határait járja körül (5. Grenzen im Umesamischen, 101–147). Részletesen foglalkozik azokkal a nyelvi-nyelvtani jelenségekkel, amelyeknek alapján a nyelvjárás határait meg lehet vonni.

A hangrendszer sajátosságaival kezdi, amelyek a *-jv*-kapcsolat, az őslapp **-δ-* és **-ϑ-*, valamint a **-w-* és **-j-* megfelelői, a nazális előtt homorgán zárhang az erős fokban, a **-j-* erős foka, labiális umlaut, rövid **i* első szótagi képviselete, protetikus *j-*, ill. **ε̄,* háromszótagú szerkezetek. Külön, részletes alfejezet szól a fokváltakozás rendszeréről (112–130). Ezután a nyelvjárás legérdekesebb morfológiai jellemzőit tárgyalja: esetragok (accusativus *-p,* illativus), igeragozás (Vx3Du, lehetőségi és feltételes mód). Mondattan: számjelzős szerkezet, végül a szókincs speciális vonásai. A fejezet végén összegzi anyelvtani vonások tanulságait (143–147).

A hatodik rész a legfontosabb fejezete a kutatásoknak: az umeszámi nyelvjárás csoportosításával foglalkozik (6. Gruppierungen im Umesamischen, 149–176). A nyelvtani rendszer jellemzői után a szókincs segítségét hívja a szerző a nyelvjárás besorolásához, ill. az alcsoportok megállapításához. Három gyűjteményt (Calleberg, Moosberg és Sköld) dolgoz föl. A szókincs variációit grafikonok szemléltetik, bizonyos szópárok előfordulását pedig ún. radardiagramok foglalják össze (162. o.). A diagramok szópárokon (Wortpaare) alapulnak, más szóval a kérdéses változatok és minden más variáns közötti egyezések számán. A leírt variáns tehát a diagram centrumában foglal helyet, a perifférián pedig a további variációk he-

lyezkednek el, amelyek a hozzávetőleges földrajzi helyük alapján rendeződnek (vö. 162. o.). Némely gyűjtő gyűjtőpontjait térképre vetíti és vonalakkal köti össze, hogy szemléltesse az alnyelvjárások elhelyezkedését. Különösen érdekes a 154. lapon látható térkép. A grafikonok a nyelvi variációkat (Varietäten), az ábrák az egyes nyelvjárásterületek (Dialektgebiete) szópárjait (Wortpaare) mutatják be radardiagramok segítségével dinamikusan. A kutatásnak ez a legimpozánsabb hozadéka. (A számítások matematikai megalapozásához, a felhasznált algoritmusok alkalmazásához sajnos egyáltalán nem tudok hozzászólni.)

A hetedik fejezet a kutatás eredményeinek összefoglalása és a további célok felvázolása (7. Zusammenfassung und Diskussion, 177–186). Az umei számi nyelvi variációkat ismerteti. Elemzést készít a nyelvi források és a nyelvterület összefüggéseiről, majd az adatközlőkről és a helyi normákról, az umesami variációk és nyelvterületek fölépüléséről. Ennek eredményeképpen a következő csoportok rajzolódnak ki: 1. nyugati nyelvjárásterület, amelyen belül megkülönböztethető a) hegyi számi (Gebirgsamisch) – Dél-Tärnaby, Észak-Tärnaby és Sorsele hegyvidéke, b) Ullisjaure; 2. keleti vagy ún.erdei nyelvjárásterület (Walddialekt) – Sorsele erdős vidéke, Maskaure, Malå, Arvidsjaur és Malmesjaure. Ezeket a településeket térképen is láthatjuk. (Vö. a 13. térképet, a 38. oldalon!)

A szerző a mű végén értekezik még a módszerek közti eltérésekről, valamint a szinonímia (jelentéstani mellérendeltség, rokonértelműség) és hiponímia (jelentéstani alá-fölérendeltség, specifikus és általános fogalmak között, implikáció) segítségével történő osztályozásáról. A hiponimia lehetőséget biztosít a jelentések hierarchikus csoportosítására.

A könyvet rövidítés-, forrás- és irodalomjegyzék zárja (187–198).

Az umei lapp (számi) nyelvjárás részletes feldolgozása tehát hiánypótló alkotás a lappológiában. Amikor a szerzővel réges-régen tervezgettük egy lapp etimológiai anyag összegyűjtését, mindig felhívta figyelmemet Schlachter gyűjtésének fontosságára. A monográfia teljes mértékben meggyőzött Lars-Gunnar Larsson állításának az igazáról. Jelen művében a szerző továbblépett Schlachternél és minden elődénél azzal, hogy felhasználta, górcső alá vette és részletesen elemezte a rendelkezésére álló korábbi gyűjtéseket is.

A szerző szerint a kutatás további iránya az lehet, hogy az eredményeket összevessék térben és főleg időben. Jelen monográfia K.B. Wiklund, Nils Moosberg, Axel Calleberg és Tryggve Sköld anyaga alapján készült. Végezetül a szerző szerényen igy fejezi be könyvét: „Die vorliegende Arbeit ist nur ein erster Beitrag zur Untersuchung der umesamischen Sprachvariation und unterbreitet einige Vorschläge, wie diese Variation untersucht und illustriert werden kann.” [Jelen munka csak első adalék az umei számi nyelvváltozat vizsgálatához, amely néhány javaslatot tesz arra vonatkozólag, hogyan lehetne ezt a változatot tovább kutatni és szemléltetni.]

Keresztes László

Maticsák Sándor: A mordvin írásbeliség kezdetei
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2012. 236 o.

Ha csupán a magyar és a Magyarországon külföldi szerzőktől megjelent, a mordvin nyelvről, kultúráról és népről szóló kiadványokat vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy Maticsák Sándor *A mordvin írásbeliség kezdetei* című munkája nemcsak hiánypótló kötet, hanem szép példája a rendszerezett és igényes finnugrisztikai kutatásoknak, amelyben a szerző a 17–18. századi mordvin nyelvemlékek szövegeit veszi górcső alá lexikológiai, dialektológiai és etimológiai szempontok alapján.

Habár Magyarországon a mordvin nyelv és kultúra ismertetését számos oktatási segédanyag (nyelvkönyvek, rövidebb-hosszabb korpuszok, a mordvin nyelv megosztottságát bemutató publikációk), szótár, irodalmi és néprajzi vonatkozású kötet támogatja, a mintegy háromszáz évre visszatekintő mordvin írásbeliség monografikus igényű kutatása, a feltárt eredmények bemutatása nemcsak a nyelvemlékekről, a mordvin nyelvvel foglalkozó nyelvtörténészek munkáiról, valamint e volgai finnugor nyelv két fő dialektusáról (az erzáról és a moksáról) ad összefoglaló képet, hanem az általános finnugrisztikai tudományterületek művelőinek, oktatóinak és hallgatóinak is hasznos segítség.

A mordvin írásbeliség kezdetei című könyv tíz fejezete Aleksandr Pavlovič Feoktistovnak állít emléket, aki moksa-mordvin nyelvészként és finnugristaként a mordvin nyelvnek és nyelvjárásainak, valamint a 18–19. századi irodalmi nyelvnek volt kiváló elemzője.

Az első fejezet egyben a kötet Bevezetése, amely Rokonaink a Volga-vidéken alcímmel a mordvin nép és nyelv rövid bemutatását adja. A szerző a mordvin nyelv két fő nyelvjárását, az erzát és a moksát a mordvin nyelv két fő dialektusának tekinti, amelyek a 13. századra különültek el egymástól. A státuszviták már évtizedek óta folynak a két nyelvjárásról: az oroszországi finnugrisztika már régóta két külön nyelvről beszél, aminek elsősorban ideológiai és politikai okai vannak. A könyv a mordvin nyelvet egységesnek tekinti tehát, az erza és a moksa anyag nincs elkülönítve. Szívesen olvastam volna többet a két mordvin dialektust szétválasztó és egységben láttató szemléletről, a kétféle megközelítést alátámasztó és cáfoló érvekről, hiszen a kötet nagy hangsúlyt fektet a nyelvemlékek nyelvjárási hovatartozásának meghatározására.

Az első részben értékes gondolatokat olvashatunk a mordvin írásbeliség kialakulásáról és nyelvemlékeiről, átfogó képet kapunk a mordvinokkal foglalkozó általános szakirodalomról. A könyv szerzője nehéz helyzetben volt az anyag összeállításakor, hiszen oroszországi szakirodalomra aligha támaszkodhatott abból az időszakból, amikor az anyanyelvű vallási irodalom kutatására vagy a „politikailag veszélyes" (5. oldal) nyelvtörténeti vizsgálatokra nem volt lehetőség.

A könyvnek hármas célja van: magyar nyelven írni a mordvin írásbeliségről, az elemzett anyagokat a korábbi hagyománytól eltérően egységes kronológiai és

újfajta tematikus formában bemutatni, valamint a nyelvemlékekről részletesebb elemzést adni (6. oldal).

A szerző a Bevezetésben a következő kilenc fejezet rövid bemutatását adja. A mordvin írásbeliség kialakulását a szelektált anyag jól reprezentálja, és külön érdeme, hogy az elemzés mindenütt megtartja az eredeti írásmódot. Az első fejezetet köszönetnyilvánítás zárja.

A 2. rész (Az aburtól a Vocabularium Sibiricumig. A finnugor nyelvek legrégebbi írásos emlékei) a mordvin írásbeliség kialakulásának bemutatása előtt rendszerezi a többi finnugor nyelv írásos emlékeit, a magyar, az ózurjén, a balti-finn, a lapp (számi), a cseremisz (mari), a votják (udmurt), a zürjén (komi), a vogul (manysi) és az osztják (hanti) anyagot (talán szerencsésebb lett volna az általam zárójelben megadott belső népneveket használnia a szerzőnek, hiszen sok finnugor népcsoportnál pejoratív jelentéstartalmú a nemzetközi elnevezés). A szerző rámutat arra, hogy a volgai és permi nyelvek írásbeliségének kialakulását és párhuzamos fejlődését azok a Szentpétervárról induló expedíciók segítették elő, amelyek Nagy Péter és II. Katalin cárnő kezdeményezésére a birodalomban élő népek földrajzi elhelyezkedését, néprajzi és nyelvi sokszínűségét térképezték fel. Emellett jelentős szerepet játszottak a különböző liturgikus szövegek anyanyelvi fordításai, valamint a helyi anyanyelvi iskolák, szemináriumok létrejötte.

A 3. fejezet (A kartográfus, a kapitány és a püspök. A mordvin nyelvet írni kezdik) az első nyelvemlékeket mutatja be; a legkorábbra azok a szórványemlékek datálhatók, amelyek a külföldi utazók által lejegyzett szólistákban, valamint a papneveldékben használatos vallási tartalmú szövegekben találhatók. Ebben az időszakban a Pétervári Tudományos Akadémia megalapítása (1725) is olyan mérföldkőnek számított, amely szintén számos szójegyzéket és szótárt hívott életre.

A fejezet bemutatja a holland N. Witsen kétkötetes művének holland–mordvin szójegyzékét (324 moksa szó latin átírással), a német D. G. Messerschmidt szójegyzékét, a svéd Ph. J. von Strahlenberg anyagát (28 mordvin szó). G. F. Müller cirill betűs nyolcnyelvű szótárát, amely 313 mordvin (többnyire erza) szót tartalmaz, J. E. Fischer fejlesztette tovább, akinek Vocabularium Sibiricum című szótárában 277, javarészt erza, latin betűs átírással lejegyzett adat szerepel. A kötet szerzője a nyelvemlékek bemutatását ortográfiai megjegyzésekkel gazdagítja. A német P. S. Pallas 200 nyelvet tartalmazó szógyűjteménye, I. I. Lepechin szó- és szövegközreadásai, J. G. Georgi névtani feljegyzései, T. G. Maslenickij topográfiai leírásai, V. N. Tatiščev nagyszabású szótártervének 500 erza szavas előfutára, G. Similejskij 2000 szót tartalmazó orosz–erza-mordvin szójegyzéke, valamint Damaskin püspök kétkötetes szótára, amely a legterjedelmesebb 18. századi mordvin nyelvemlék, mind részei a 18. századi kéziratos feljegyzések, hosszabbrövidebb, két- vagy többnyelvű szójegyzékek, szótárak Maticsák által összeállított listájának.

Az összeállítás túlmutat a puszta felsoroláson: a szerző következetesen megadja a lexémák fogalmi köreit, elemzi helyesírásukat, meghatározza nyelvjárási hovatartozásukat, cirill/latin betűs írásmódjukat.

A vallási szövegekkel foglalkozó alfejezet rövid összefoglalót ad a sokszor szó szerinti orosz fordításból származó szövegemlékekről, amelyek megkívánnak egy újfajta, Feoktistov átírásait pontosító filológiai elemzést. Egyes szövegemlékek bemutatására a szerző külön fejezetet szán.

A 4. rész (Scholka, schobdava, schumbas. Az első szavak) a Witsen-féle 324 holland–mordvin szócikk (lexémák, összetett szavak, szintagmák) elemzése, amely figyelembe veszi, ugyanakkor pontosítja és kiegészíti is Feoktistov szempontrendszerét. A fejezet egyben hangtani és ortográfiai elemzés, összeveti az irodalmi moksát az erzával, a latin betűs lejegyzést a cirill betűs átírással, a hangjelölések elemzésének eredményeit összehasonlítja a Mikola- és Paasonen-féle adatokkal. A szójegyzék szókincse tematikus bontásban olvasható, a kutatás a nyelvjárás hovatartozásának elemzésével, a moksa jelleg bizonyításával és a szólista etimológiai csoportjainak meghatározásával gazdagodik.

Az 5. fejezet (Felkelő holdisten, lemenő napisten, tápláljatok, óvjatok! Az első mondatok) I. I. Lepechin – elsősorban moksa etnográfiai anyagot tartalmazó – négykötetes naplójából származó három szöveggel (pogány imával) foglalkozik, a korábbi elemzési szempontrendszer (a szöveg olvasata, helyesírása, nyelvjárása, a szavak etimológiája) és különböző grammatikák, szótárak alapján. A szerző – habár a fejezet bevezetésében három szövegről beszél – mindvégig egy anyagot emleget, és az elemzés során sem lehet három textuselemzést elkülöníteni egymástól.

A 6. szakasz (Ön, Cáranya, nagyon jó! Az első hosszabb szöveg) a szerző tudomása szerinti első összefüggő erza szövegemlékkel, az 1796-ban keletkezett Духовная церемония címet viselő szöveg mordvin anyagával foglalkozik, amely a kazanyi és a novgorodi szemináriumokban keletkezett vallási tartalmú írások sorához csatlakozik. A fejezet részletesen tárgyalja a nyelvemlék olvasatának nehézségeit, állást foglal helyesírási kérdésekben, majd 35 szó részletes, többszempontú elemzését végzi el, s megadja a lexémák etimológiáját és nyelvjárási hovatartozását is.

A 7. fejezet (Jó szándékkal kívánunk jó egészséget. Az első vers) egy ünnepi beszéd („versszerű írás?", 91. oldal) elemzésével foglalkozik, amely moksa dialektusban a kazanyi főkormányzóság megalapítása napján, az egyházi iskola rendezvényén hangzott el. A szövegben rímre utaló megoldásokat találunk. A szerző a megszokott szempontrendszerrel nyúl a nyelvemlék textúrájához: közli a szöveg olvasatát, ortográfiai jellemzőit, morfológiai tagolását, majd részletesen taglalja a szöveg nyelvjárási hovatartozását lexikai és grammatikai ismérvek alapján.

A 8. fejezet (Őrizz minket a Sátántól! A Miatyánk első mordvin fordítása) egy kazanyi akadémiai hallgató, Feodor Beljaev erza Miatyánk-fordítását elemzi. A szöveg az első ismert erza-mordvin Miatyánk-fordítás. A részletes elemzésen túl a

monográfia írója definiálja az emlékben előforduló szuffixumokat, illetve vizsgálja a szavak előfordulásait a korai nyelvemlékekben és Paasonen nyelvjárási szótárában. A szavak etimológiáján túl a szerző megadja a mai erza alakot és annak moksa megfelelőjét is.

A 9. szakasz (A kísértéstől a bajig. Lexikai innovációk az erza-mordvin Miatyánk-fordításokban) újszerű kontextusba helyezi az imafordításokat. A korpuszt tíz erza-mordvin Miatyánk-fordítás jelenti, amelyek a 18. század végétől egészen a 21. századig datálhatók. A vizsgálat tárgya az imákban fellelhető szókincsbeli újítások és az orosz lexika analógiájára keletkezett alakok vizsgálata. A 9. fejezet nemcsak a finnugrisztika, hanem a nyelvészeti fordítástudomány és a nyelvújítási módszerek, belső keletkezésű szavak területén is sok új információval szolgál. A fejezet végén összefoglalás olvasható, és egy áttekintő táblázat is látható a nyelvi változtatásokról.

A 10. rész (Tölgykakas, tengeri disznó és lusta ló. Damaskin püspök, az első nyelvújító) a 18. századi nagy nyelvújító tevékenységével ismerteti meg az olvasót. A kötet szerzője a püspök 11 000 szavas szótárából, a mordvin lexikográfia csúcsteljesítményéből összesen 496 lexémát, szószerkezet és hosszabb kifejezést vizsgál, amelyek új szóalkotásnak tekinthetők. A kifejezéseket a szerző 23 tematikus csoportba sorolja (pl. egyházi, vallási témájú szóosztály; hadi, katonai szókincs; foglalkozásnevek; kommunikáció; oktatás, tudomány, művészet; melléknevek, tulajdonságok; elvont fogalmak stb.), és kategóriánként rövid elemzést ad, amelyben azt vizsgálja, hogy a Damaskin-féle szóalkotások közül melyek tudtak a nyelvben meggyökeresedni. A fejezet második részében a monográfia írója 234 lexémán, szószerkezeten és kifejezésen vizsgálja a képzőket és képzőszerű elemeket.

A 11. fejezet egy közel 2800 szóalakból álló, cirill és latin betűs Szómutató, amely segíti a tájékozódást a 17–18. századi nyelvemlékek szóanyagában. A lexémák legtöbbjének helyesírása ebben az időben még kiforratlan, a két nyelvjárás eltérő ortográfiát használ, a latin betűs lejegyzések során sokszor találkozunk alakváltozatokkal.

A kötetet egy 138 tételből álló magyar és nemzetközi irodalomból álló bibliográfia és egy 23 tételből álló internetes forrásirodalom, valamint rövidítésjegyzék zárja.

A kötet tagolása, a fejezetek logikája, az elemzéseken következetesen végigvezetett szempontrendszer, a nyelvi példák és a számozott szófejtések magyar nyelvű fordításai, a lexémák kibontásai és az olvasóbarát tipográfia mind-mind egy célt szolgálnak: miképpen lehet az aránylag kevés szakirodalommal rendelkező, mindössze háromszáz évet átívelő mordvin nyelvtörténeti korszak emlékeit úgy bemutatni az olvasóknak, hogy az egyúttal friss, aktuális képet is fessen e volgai nép nyelvéről, kultúrájáról, identitásáról. Maticsák Sándor könyve a mesterségesen megosztott mordvin népet és nyelvet, ha csak pársz oldal erejéig is, de újra egységében és dicsőségében szemlélteti.

Vígh-Szabó Melinda

Jakab László: Magyar–finn szótár
Unkarilais–suomalainen sanakirja
Akadémiai Kiadó, Budapest. 2013. 553. o.

Manapság a kisebb nyelvek szótárirodalma is egyre több új taggal bővül, melyek a nyelvtanulás elengedhetetlen kellékei. Ebben az évben a magyar–finn kétnyelvű szótárak sorát Jakab László műve gyarapítja. A már régóta várt újabb opusz az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg.

Mielőtt nekilátnánk a szótár ismertetésének, tekintsük át röviden a jelentősebb finn és magyar kétnyelvű szótárak történetét!

Az első finn–magyar szótár Szinnyei József munkája volt. Az 1884-ben megjelent szótár mintegy 15 000 címszót tartalmaz, melynek jelentős részét Lönnrot finn–svéd szótárából gyűjtötte. Szinnyei gyűjteményére nagy hatást gyakorolt a finn népköltészet (ez a szótár ma is kiválóan alkalmas a régi népköltészeti, irodalmi szövegek fordításához).

A második világháború után sokáig „jegelték" a két ország közötti kapcsolatokat, amely csak az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején kezdett újra felmelegedni. A magyar és finn nyelvet érintő szótárak szerkesztésében igen nagy hagyománya van a debreceni műhelynek. Az itt készült művek sorát Papp István finn–magyar szótára nyitotta meg 1962-ben. A szótár eddig összesen négy kiadást ért meg, közel 49 000 szócikkel. A szótár legfőbb forrása az akkoriban friss kiadványnak számító Nykysuomen sanakirja (1951–1961) volt. A szótár számos szókincsréteget tartalmaz, rengeteg frazémát és példamondatot találunk benne. Papp István ebben a szótárban honosította meg – a Nykysuomen sanakirja hatására – azt az eljárást, miszerint a címszavak után felső indexben szereplő számok utalnak a szótár függelékében szereplő ragozási típusokra. Ugyancsak ebben a szótárban honosodott meg a fokváltakozásos szavak csillaggal való jelölése.

A Nyirkos István által szerkesztett Suomi–unkari–suomi taskusanakirja először 1976-ban jelent meg Finnországban. Sikerességét mutatja, hogy azóta több kiadást is megért, legutóbb 2009-ben jelent meg. Sajnálatos, hogy Finnországban még mindig ez az egyetlen forgalomban lévő finn–magyar kétnyelvű szótár. A szótár jól használható, méretéből adódóan kissé zsúfolt (pl. a homonimiák nem kaptak külön szócikket), s szókincsét a többszöri kiadás ellenére is csak csekély mértékben újították meg. A szótár végén hasznos függelékeket találunk, ahol többek között mind a magyar, mind a finn ételek és italok szólistájával is megismerkedhetünk. A függelék további részeként társalgási zsebkönyvre emlékeztető kifejezéseket találunk. A szótárt a finn nyelvtanulók kedvéért ragozási táblázat zárja.

1985-ben jelent meg Papp István és Jakab László szerkesztésében a csaknem 56 000 szócikket tartalmazó magyar–finn szótár, amely „párjához" hasonlóan korának legjobb kétnyelvű szótára. A finn–magyar szótárhoz hasonló precízséggel öleli fel a legkülönfélébb területek szókincsét, s itt is számos frazéma kapott he-

lyet. A szótár külön érdeme, hogy a címszók után szögletes zárójelben közli a grammatikai tudnivalókat: a névszók tárgyesetét, az Sg. 3. birtokos személyragos és a többes számú alakot, míg az igei címszavak után a múlt idő Sg. 1. személyét, valamint a felszólító és a feltételes mód Sg. 3. alakját jelzi. Ez a megoldás a mai napig egyik legkönnyebben kezelhető szótárrá teszi ezt az opuszt.

Láthatjuk, hogy a korábbi szótárak kiadása óta már jó néhány évtized eltelt. A mai rohamosan fejlődő világban a nyelv is oly mértékben változik, hogy a régebbi szótárak szókincse idővel megkopottá válik. Új szavak, kifejezések kerülnek a szókincsbe, mások kiesnek belőle, ezért szükséges a régebbi szótárak anyagának felfrissítése. Jakab László felismerte ezt a szükségletet, s első lépésként a finn–magyar szótár anyagát újította meg. Az új, közel 29 000 címszót tartalmazó finn–magyar diákszótár 2007-ben jelent meg. Ez már nevében is utal arra, hogy elsődleges célcsoportja a finn nyelvet tanuló magyar diákság. A szótár követi a Papp István-féle hagyományokat, tehát címszó fölötti felső index jelöli a tőtani tudnivalókat, csillag pedig a fokváltakozást. Ez a szótár ugyanakkor modern szemléletű szókinccsel rendelkezik, számos beszélt nyelvi formát is találunk benne. A szótár másik nagy érdeme a könnyű kereshetőség, melyet a lapszéleken elhelyezkedő betűrendes fül tesz lehetővé. Emellett Jakab László függelékben közli a leggyakoribb finn férfi és női nevek listáját, ez a gyakorlatlan nyelvtanulónak hasznos segítség. (A finn–magyar kétnyelvű szótárakról l. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen: Milestones in the History of Hungarian / Finnish Bilingual Lexicography. In: Fábián, Zsuzsanna (ed.), Hungarian Lexicography 1. Bilingual Dictionaries. Lexikográfiai Füzetek 5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. 199–226; Fejezetek a magyar–finn lexikográfia történetéből. Magyar Nyelvjárások 49 [2011]: 129–156.)

Jakab László munkája a Magyar–finn szótár megjelenésével vált teljessé. A 2013-ban megjelent, közel 30 000 címszóból álló szótár fő forrásaként a fentebb említett 1985-ös Magyar–finn szótár és a 2007-es Finn–magyar diákszótár szolgált, emellett a Kielitoimiston sanakirja [A finn nyelvi iroda szótára] három kötetét (2006) is felhasználta a szerkesztő. A szótár lektora a debreceni egyetem korábbi finn lektora, Petteri Laihonen volt.

A szótár előszavát a használati útmutató (VI.) követi, melyben a címszavak felépítéséről és a jelölések magyarázatáról olvashatunk. A szerkesztő a szócikkek felépítésében a korábbi magyar–finn szótárak hagyományait követte, tehát a névszók – ha nem indokolt a többes nominativus használata – egyes szám alanyesetben, a magyar igék kijelentő mód jelen idő Sg. 3. személyben, finn megfelelőik pedig I. infinitivusban állnak. Ha szükséges, a kiejtést szögletes zárójellel jelzi, pl. *méh [mé]*, *on-line [onlájn]*.

A rövidítések és jelek (VII–IX., magyarul és finnül) jegyzékét a vonzatok finn magyarázata követi. A szótár elején álló fokváltakozási típusok táblázata (X.) a magyar nyelvtanulókat segíti. Sajnálatos, hogy a szótárból kimaradt a kiejtési útmutató.

A szótár célközönségét elsősorban a finnül tanuló magyarok alkotják. Ezt jól tükrözi, hogy a korábbi magyar–finn szótárral ellentétben a magyar címszavak után a szerkesztő nem adja meg a címszavak ragozott formáit. Nagy kár, hogy a szerkesztő ebben az esetben nem követte a tőtani információiban oly nagymértékben jeleskedő 1985-ös Magyar–finn szótár hagyományait (meglehet, ennek a kiadó szabta szigorú terjedelmi korlátozás volt az oka). Ami viszont jó újítás: az igei szócikkek végére **Ik** jelzés került. Ez azt jelöli, hogy az ige milyen igekötőkkel szerepel a szótárban, pl. *nevel* ***Ik:*** *át~*, *fel~*, *félre~*.

A címszavak kereshetőségét nagyban megkönnyíti a lapok oldalán feltüntetett betűrendes fül, amelyet már a 2007-es Finn–magyar diákszótárból is megszokhattunk. A nyelvtanulásban olykor nehézségeket okozó vonzatokat a címszavak után szögletes zárójelben találjuk, ez igen nagy előny a finn nyelvtanulók számára. A finn vonzatokat következetesen tünteti fel a szerző, pl. *körülnéz [vhol]* 'katsella/ silmäillä ympärilleen jssk'; *segít [vkit/ vkin/vkinek]* 'auttaa/avustaa jkta'. Sokszor példamondatok segítik a vonzatok elsajátítását, pl. *mutat [vhogyan]* 'näyttää jltk'; *jól ~ az új ruhájában* 'näyttää hyvältä uusissa vaatteissaan'.

A jelenlegi szótár egyik fő célja a korábbi szótárak szókincsének megújítása, felfrissítése, hiszen a nyelvre ható társadalmi változások, tudományos és technikai fejlődések következtében a szókincs is átalakult. Ennek egyik legjobb példája az EU-tagsággal járó új szavak, mint az *EU-tagállam*, *EU-támogatás*, *EU-konform*, *EU-elnökség* felvétele. Hazánk nagyobb politikai pártjait is megtaláljuk, pl. *FIDESZ*, *Jobbik*, *LMP*, *MSZP*. Korunk életmódja is megelevenedik a szótárban, pl. *biotermék*, *nonprofit*, *nonstop*, *mobilitás*, *újrahasznosítás*.

Az idegen nyelvek hatása a magyar és a finn nyelven egyaránt érezhető, új szavak tömkelege kerül a nyelvbe. Ennek következtében olyan szavak is felvételt nyertek a szótárba, mint pl. *bacon*, *celeb*, *díler*, *dizájn*, *tender*.

Az informatika rohamos fejlődése még erőteljesebben hat a nyelvre, s így számos szó került ebbe a szótárba is: *böngésző*, *fájl*, *e-mailez*, *laptop*, *on-line*, *printer*, *printel*, *web*, *webcím*, *xerox*; néhány hozzátartozó kifejezés*: a számítógépem vírusos* 'tietokoneessani on virus', *csatolt fájl* 'liitetiedosto'. Meglepő, hogy a manapság már elavultnak számító *flopi* három finn megfelelőjével ('levy, lerppu, disketti') együtt felvételt nyert a szótárba. Sokkal inkább érdemesebb lett volna a flopit felváltó *pen drive*-ot ('muistitikku') felvenni.

A szótárban számos szakszó található. Nézzünk néhány példát az orvosi szakszavakra! Megtaláljuk benne pl. az *EKG*, *infúzió*, *inzulin*, *a beteg infúziót kap* 'potilas on tiputuksessa' szavakat, kifejezéseket is.

A szótárban sok nyelvészeti kifejezéssel találkozunk, pl. *fonetikus írás*, *fokváltakozás*, *tővéghangzó*, *réshang*, *zárhang*, *zöngés*, *zöngétlen*.

Szerencsére igen csekély mértékben fordulnak elő elavult szavak, pl. *elvtárs*, *úttörő*. Finn szemmel felesleges volt az olyan szavak felvétele, mint az *istennő*,

énekesnő, *színésznő*, *táncosnő*, hiszen Finnországban régóta nem használják ezeket a *-tar/-tär* nőnemképzős szavakat.

A szótárban sok rövidítést (*pl.*, *stb.*, *ún.*, *vö.*, *zrt.*), valamint mozaikszót (*ENSZ*, *EU*, *MTA*, *MTI*, *NOB*, *UNESCO*) találunk. A nemzetközi szervezetek esetén a finn mozaikszavakat is megadja Jakab: *ENSZ* 'YK'.

A legújabb magyar–finn szótárba rengeteg földrajzi név került be. Ezek nagy része mindkét nyelvben fordítás, pl. *Baktérítő* 'Kauriin kääntöpiiri', *Északi-Jeges-tenger* 'Pohjoinen-Jäämeri', *Fekete-tenger* 'Mustameri', *Földközi-tenger* 'Välimeri'. Néha a finn szereti finnesebbé tenni a városneveket, pl. *Berlin* 'Berliini', *London* 'Lontoo', *Moszkva* 'Moskova'. Finnország fontosabb (lefordítható) földrajzi neveit is megtalálhatjuk, pl. *Finn-öböl* 'Suomenlahti, *Északi-tenger* 'Pohjanmeri', *Balti-tenger* 'Itämeri'. (A magyarországi földrajzi neveket lásd lentebb.)

A korábbi magyar–finn szótárakban keresztneveket is találtunk címszavakként, s a szerkesztő több esetben is megadta egy-egy keresztnév finn megfelelőjét, jobb esetben pedig csak arra utalt, hogy férfi vagy női névről van-e szó. A diákszótár már csak a függelékben közölte a leggyakoribb finn keresztneveket. Ebből a szótárból teljes mértékben kimaradtak a magyar keresztnevek, ezt a megoldást teljes mértékben el lehet fogadni.

A szerkesztő nem fukarkodik az országismereti információk közlésével. Az elmaradhatatlan sztereoptípiák mellett, mint a *betyár*, *csárda*, *csárdás*, *gulyás*, *puszta* megtaláljuk a magyar történelemhez kötődő fontosabb szókincset, mint az *Árpád-ház*, *Árpád-házi*, *honfoglalás*, *millenium*, *szabadságharc*, *1956-os magyar szabadságharc és forradalom*, *rendszerváltás*. Jakab László szótára bővelkedik a magyarországi földrajzi nevekben: *Alföld*, *Balaton*, *Buda*, *Duna*, *Dunántúl*, *Jászság*, *Kárpátok*, *Kunság*, *Tisza*, *Tiszántúl*. Emellett dicséretes, hogy az egykor Magyarországhoz tartozó területek nevei is felvételt nyertek: *Erdély*, *Felvidék*, *Kárpátalja*, *Partium*, *Székelyföld*, *Vajdaság*. Hasonlóan örvendetes, hogy a magyar és magyarországi népcsoportok neveit is megtalálhatjuk: *csángó*, *jász*, *kun*, *palóc*, *székely*; ezeket általában körülírással magyarázza a szótár, pl. *székely* 'Itä-Transilvanian unkarilaisen väestöryhmän jäsen' [kelet-erdélyi magyar népcsoport tagja]. A *kun* már bővebb magyarázatra szorul: '13. vuosisadasta lähtien Unkarissa turkkilaisperäisen väestön nimi' [13. századtól Magyarországon élő török eredetű nép neve].

Az országismeret igen fontos részét alkotják az étel- és italnevek. A magyar ételek közül sokat megtalálunk a szótárban, mint a *halászlé*, *hurka*, *körözött*, *lángos*, *lacipecsenye*, *lacikonyha*, *lecsó*, *debreceni kolbász*, *pörkölt*. Ezek közül néhányat csak körülírással lehet magyarázni: *pörkölt* 'palapaisti jossa on paprikaa' [pörköltféle, amiben paprika van], *körözött* 'mausteinen (voi) raejuusto' [fűszeres (vaj) túró], *lecsó* 'tomaatti-paprika-sipulimuhennos' [paradicsom-paprika-hagymaétel]. Indokolatlannak tartom, hogy a *gulyás* kétszer került felvételre, egyszer a

gulyás [étel] formában, másszor pedig *gulyásleves*-ként. Az előző esetben finn megfelelőként a *gulassi*-t adja, a második esetben a *lihakeitto*-t. A *lihakeitto* 'húsleves' nem fejezi ki, hogy mi is a magyar gulyás, ezt a szócikket talán el is lehetett volna hagyni.

Az italnevek közül az oly fontos *pálinka* mellett megtaláljuk a *kisüstit* is ('pontikka'). A borral kapcsolatos szavak között a *fröccs* címszót körülírással magyarázza: 'soodavedellä sekoitettu viini' [szódavízzel kevert bor]. A *must* szóra adott finn megfelelő, a 'rypälemehu' [szőlőlé] nem adja meg a pontos jelentést, itt is szerencsésebb lett volna körülírni a szót. A csodás magyar minőségi borok közül a finnek jó esetben is csak a *tokaji aszú*-t ismerik, melyet ebben a szótárban is megtalálunk a következő magyarázattal: 'jalohomeinen makea vanha Tokajin viini' [nemespenészes édes tokaji óbor].

Az országismeret mellett a szótárak másik legérdekesebb színfoltja a frazeológiai gyűjtemény, hiszen minden nyelvnek sajátos frazeológiája van, melyet sokszor igen nehéz más nyelveken visszaadni. Nagyon pozitív, hogy ez a szótár is sok közmondást, szólást tartalmaz. Sok esetben a magyar frazémákat csak körülírással tudja visszaadni a finn: *pénz beszél kutya ugat* 'raha ratkaisee' [a pénz dönt], *sok lúd disznót győz* 'useampi heikko yhdessä voittaa voimakkaan' [sok gyenge legyőzi az erőset]. Szintén nem lehet szó szerint visszaadni a magyar történelemre utaló közmondásokat, szólásokat, mint pl. *nem hajt a tatár* 'ei ole mitään hengenhätää, on aikaa' [nincs semmi életveszély, van idő]. Más frazémák finn közmondásokkal helyettesíthetők: *vki malmára hajtja a vizet* 'pelata toisen pussiin' [más zsebére játszik]. Néhány nemzetközileg ismert frazéma esetében könnyedén megy a fordítás: *öreg ember nem vén ember* 'iäkäs mies ei ole entinen mies', *ahány ház annyi szokás* 'niin monta tapaa kuin taloa, eri tupa eri tapa'.

Az irodalmi mellett egyre fontosabb az élőbeszéd nyelve, melyet különféle szlengszavak tarkítanak. Egy nyelv elsajátítása érdekében fontos ezeknek az ismerete. A szótár egyik nagy előnye, hogy a szerkesztő erre a fontos részterületre is gondolt: olyan szavakat találhatunk a szótárban, mint pl. *diri*, *fater*, *jogsi*, *mani*, *muter*, *pasas*, *prof*, *suli*. A finnben sokkal több szlenget használnak, mint a magyarban, s így azokat a finn szlengszavakat is megtaláljuk, melyeknek csak irodalmi megfelelőjük vannak a magyarban.

Ezt a küllemében is tetszetős szótárt egyaránt haszonnal forgathatják a magyar és a finn nyelvtanulók egyaránt. A kisebb grammatikai felszereltségétől eltekintve kitűnő szótár, hiszen korunk legmodernebb szókincsét tartalmazza. A szerkesztő kitartó munkája eredményeként sikerült egy igazán korszerű szótárt alkotnia. Reméljük, hogy a szótár hamarosan CD-n vagy internetes formában is elérhető lesz, ezáltal többekhez is eljuthatna ez a nagyszerű munka.

Buzgó Anita

A magyar családnévkutatás legújabb eredményei

Hajdú Mihály: Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. A magyar nyelv kézikönyvei 17. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2010.

Farkas Tamás: Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében. Nyelvtudományi Értekezések 159. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2009.

1. Nyelvészeti közhely, hogy névtani témáról nem vagy alig lehet más tudományterületek érintése, vizsgálatba való bevonása nélkül szólni. Különösen a személynévtani kutatások során fontos (és sok esetben szinte megkerülhetetlen) a nyelvi, nyelvészeti okok és hatások, a stilisztikai és a jelentéstani szempontok figyelembe vételén túl a nyelvészeti eszközökkel nem vizsgálható területek felé is kitérnünk. Vizsgálnunk kell a társadalmi és történelmi helyzetet, be kell vonnunk a szociológiát és esetleg a pszichológiát is mint társtudományt.

A családnévkutatás is elképzelhetetlen a nyelvészeti mellett ilyen további szempontok bevonása nélkül. E diszciplína azonban az elmúlt évtizedekben olyan új eredményeket mutatott fel, melyek egyértelműen bizonyítják, hogy kutatóink biztos kézzel nyúlnak az ilyen összetett kutatási szempontokat igénylő területekhez is.

Az alábbiakban két, a magyar családnévkutatás szempontjából igen fontos új kötetet mutatunk be, melyek valamely részterületet feldolgozó vagy éppen összegző voltuk miatt a magyar családnévkutatás közelmúlt éveinek kiemelkedő eredményei.

2. A mai magyar családnévrendszer egészét vizsgálja, s már címével is sugallja, hogy az erről írottak összegzésre törekszik Hajdú Mihály 2010-ben megjelent kötete, a Családnevek enciklopédiája.

A Bevezetésben (7–9) a szerző a tudományterület alapfogalmait tisztázza. Megjegyzi, hogy a vezetéknév terminus Európában csak Magyarországon használatos, de nálunk is egyre elterjedtebb a családnév terminus. A családnév megelőzi a keresztnevet, amely kiemelő jelzői szerepe, azonosító funkciója miatt szerepel ebben a sorrendben az európai nyelvek körében egyedülállóan.

A szerző felhívja a könyv címében szereplő enciklopédia szóra is a figyelmet. Megjegyzi, hogy munkájában teljességre törekszik, igyekszik leírni mindent az adott családnévről, ami a mai kor tudásszintjének megfelel. Azonban azt is megemlíti, hogy egy idő után szükséges lesz ezen adatok felülvizsgálata. Az 551 oldalas műből valóban kitűnik, hogy a szerző teljességre törekedett; ez a szándék alapvetően jellemzi Hajdú Mihály egész munkásságát. A Családnevek enciklopédiája

a magyar névtudomány hiánypótló munkája, hiszen korábban nem készült hasonló összefoglaló, enciklopédikus mű ebben a témában.

Az enciklopédia névanyaga a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának 2007. január elsejei nyilvántartásából származik, amely a születéskori családnevek teljes anyagát felöleli. Ez azt jelenti, hogy több mint 10 millió magyar állampolgár születéskori családnevének vizsgálatára nyílt lehetőség, így a különböző helyesírású és összetételű családnevek száma a vizsgált anyagban 2007-ben 194 917 volt. Ebből a névanyagból azok a családnevek kerültek a jelen vizsgálat középpontjába, amelyeket legalább ezer személy viselt. Így végül összesen 1230 családnév került az enciklopédiába, amely a lakosság 65,82%-ának névanyagát adja.

A magyar családnevek típusairól A családnevekről (9–18) című részben kapunk áttekintést. Ez érdekes olvasmány lehet a családnevek iránt érdeklődő laikus számára is, hiszen Hajdú Mihály érthetően, nagy vonalakban leírja, hogy mit érdemes tudni az egyes típusokról. A következőképpen csoportosítja a magyar családneveket: apanévi családnevek (itt külön szól a pogány kori és a keresztény eredetű nevekről), helynévi eredetű családnevek (külön szól a végződés nélküli és az *-i* képzős helynevekből származó családnevekről), népre, népcsoportra utaló családnevek, társadalmi helyzetre, tisztségre, rangra utaló családnevek, foglalkozásra utaló családnevek, valahová való tartozásra utaló családnevek, külső tulajdonságokra utaló családnevek és végül belső tulajdonságokra utaló családnevek.

Ebben a fejezetben esik szó a családnév-változtatásokról is, amelyben a 19–20. századi névváltoztatások okait is körvonalazza. Megemlíti a 21. századi arab és kínai betelepülők családneveit, melyek egyelőre még kis számban fordulnak elő, mégis tovább gazdagítják a magyar családnévállományt. Ennek ellentéteként az egyes családnevek esetében csökkenést is érzékelhetünk, főleg azon családnevek esetében, melyek dehonesztálók lehetnek viselőjükre nézve, pl. *Büdös*, *Mocskos*, *Szennyes*, *Bugyi*.

Részletes leírását kapjuk annak is, hogyan épülnek fel az egyes névcikkek (18–26). A névcikk öt fontos információt ad meg a címnévről: a típusát, változatait, eredetét, elterjedtségét, és találunk adatokat az esetleges, nevet érintő változtatásokról is. Elsősorban a helyesírás, a kiejtés, a névgyakoriság, illetve a hagyomány befolyásolja, hogy az egyes családnevek változatai közül melyik került a címnévbe. Ezek közül is általában a helyesírást és a kiejtést tartotta a szerző elsődlegesnek, például a *Pap – Papp* pár esetében azért az előbbi került a címnévbe, mivel kiejtésben sehol nem hallatszik a hosszú *-pp*.

A név típusának megállapításkor Hajdú azt vizsgálja, hogy „mi volt a közvetlen előzménye a családnévvé válásnak” (19), így a korábban már említett apanévi, népnévi, helynévi, népre, népcsoportra, társadalmi helyzetre, tisztségre stb. utaló típusú családnevekről ír. Igyekszik megállapítani azt is, hogy a családnév melyik nyelvhez tartozik. Ekkor azt vizsgálja, hogy melyik nyelvben vált az adott közszó,

keresztnév vagy helynév családnévvé. Emiatt például az *Erdély* magyar eredetű név, ám az áttételesen belőle származó *Árgyelán* családnév már román.

A címnév változatai közül mindig a leggyakoribbakat emeli ki, melyeket legalább tíz ember visel. Ha ezeknek a változatoknak a gyakoriságát összevontan vizsgáljuk, némileg megváltozik a címnevek gyakorisága, melyet a 21. oldalon található táblázatok plasztikusan szemléltetnek is.

A névcikk eredetéről írva a szerző célja, hogy a családneveket közszóig vezesse vissza, még ha ez nem is minden név esetén lehetséges. A névcikkek ezen részén érződik a leginkább, hogy a Családnevek enciklopédiája elsősorban a nagyközönség számára készült mű, amit egyébként maga a szerző is leszögez.

Hajdú igyekszik rámutatni arra is, hogy a mai magyar nyelvterületen hol a legelterjedtebb az adott családnév. Ehhez régi névlistákat, adólajstromokat, összeírásokat, anyakönyveket, egy-egy terület családneveit felsoroló munkákat, valamint telefonkönyveket használt fel.

A névváltoztatásról szóló rész igen értékes eleme a névcikkeknek, mert egyrészt nagyban segíti a családnévkutatásokat, másrészt pedig segíthet megérteni azt, hogy egy-egy családnév miért vált mára oly gyakorivá.

A névcikkek közlése (27–515) szisztematikusan ábécé sorrendben történik. Külön dicséretes, hogy a lapok szélén lévő betűk megkönnyítik a keresést, ez a megoldás emellett valóban enciklopédikus külsőt kölcsönöz a műnek.

A Bibliográfiát (517–523) követő Függelék (525–551) három részében csoportosítja a családneveket eredet (524–528), valamint gyakoriság szerint (529–536). Az ezt követő Névmutatóban (537–551) megtaláljuk a kötetben előforduló összes nevet és azok névváltozatait is.

3. Családnevünk egyszerre legbensőbb magánügyünk és hivatalos nevünk része is, emiatt megváltoztatása történjen bár a lehető legszemélyesebb okokból, hivatalos aktusnak minősül. Vizsgálata korábban a nehezen megszerezhető adatok vagy a politikai körülmények következtében volt bonyolult, újabban pedig a személyi jogok védelme vagy adatvédelmi okok teszik nehézkessé a kutatásukat. Jó érzékkel és nagy alapossággal nyúlt azonban ehhez a több szempontból is bonyolult, sőt kényes témához Farkas Tamás.

A szerző tudományos munkássága igen erőteljesen kötődik a személyneveken belül a családnevekhez, figyelme kifejezetten a családnevek megváltoztatásának kutatása felé fordult. Korábban számos írása foglalkozott már ezzel a témával, mintegy előre vetítve az itt bemutatandó monográfiáját (Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében).

Ez az áttekinthető szerkezetű és világos stílusú kötet számos szempont alapján vizsgál körülbelül 2000 családnév-változtatást, melyet a szerző a 20. század második feléből kiválasztott hat mintaév (1948, 1952, 1964, 1975, 1986, 1997)

anyagából gyűjtött össze. Forrásai a belügyminisztériumba benyújtott családnév-változtatási kérvények voltak.

A monográfia három nagy szerkezeti egységre oszlik. Első néhány fejezete (II–IV) az elméleti alapfogalmakat, a kutatáshoz kötődő terminológiát tisztázza, elsősorban a családnév–vezetéknév kettősség, másrészt a családnév-változtatás és névmagyarosítás terminusok kapcsán. Ez utóbbi esetben a névmagyarosítással szemben Farkas szisztematikusan a családnév-változtatás megjelölést használja, és az adatok tanúsága szerint jogosan is teszi, hiszen a megváltoztatott neveknek csak egy része számít valóban „magyarosításnak". Ugyanebben a részben tér ki a kutatástörténetre is, bemutatja a családnév-változtatás eddigi történetét, szakirodalmát, forrásait.

A kötet második nagy egysége az V–IX. fejezet. Ebben a részben a kialakuló névváltozatok modelljét, az „új" nevek keletkezését jellemző tényezőket és a családnév-változtatások társadalmi színterét mutatja be. Itt jelenik meg az erőtér fogalma, ami jól illusztrálja azt a bevezetőben felvetett jelenséget, mely szerint nevekről nem lehet a társadalmi-történeti háttér megkerülése nélkül szólni. Farkas Tamás is fontosnak tartja ezt az „erőteret", melyet az is mutat, hogy jelentős szerepet kapott a vizsgálatban (41–49). A szerző hangsúlyozza is, hogy „A névváltoztatások vizsgálatában azonban nem a tisztán etimológiai, hanem a nevek nyelvi és etnikai karaktere szerinti elemzés lehet igazán informatív. Ez tehát szempontkeveredéshez vezet, melyet azonban a vizsgálati célok érdekében láttam érdemesnek vállalni" (36).

Figyelmet érdemel a névváltoztatások vizsgálata során a sokszor méltatlanul elhanyagolt lélektani szempont erőteljes bevonása is, melyet a szerző szisztematikusan visz végig az elemzés egészén.

A harmadik szerkezeti egység a X. fejezet. Ebben a részben az elemzések eredményeinek és tendenciáinak megrajzolását számos, sok adatot hordozó, de könnyen áttekinthető, hasznos táblázat segíti.

A fejezetben az egyes szakaszok családnév-változtatásainak mennyiségi mutatóit, illetve az elhagyott és felvett nevek típusait is áttekinthetjük. Részletesen elemzi és táblázatban is bemutatja a felvett családnevek motivációit.

A szerző vizsgálat alá vonja a változtatást kérőket szociológiai szempontból is: vizsgálja a kérelmezők korát, nemét, lakóhelyét. Külön figyelmet fordít a vizsgált időszak elején a zsidó és nem zsidó lakosság, míg a korszak második felében a cigány és nem cigány lakosság névváltoztatásának összevetésére.

A szerző számos fontos megfigyelése közül kiemelkedik, hogy Farkas Tamás adatokkal támasztja alá, hogy a névmagyarosítás szakkifejezés csak a 20. század közepéig volt (többé-kevésbé) helytálló, a század vége felé közeledve azonban (az 1997-es adatok tanúsága szerint) már csak a névváltoztatás a megfelelő terminus. Adatai azt mutatják, hogy a vizsgált időszak végén már a családnév-változtatások

egyre nagyobb részében nem az idegen név magyarra cserélése a cél: az elhagyott nevek igen nagy százaléka ugyanis magyar eredetű.

Nagyon kevesen foglalkoztak eddig a családnév-változtatások egyéni indokaival, melynek azonban szerzőnk egy egész alfejezetet szentel, és a motívumok rendszerezését is közli (58–62).

4. Hajdú Mihály elsősorban a nagyközönségnek szánta enciklopédiáját, melyet valóban érdeklődéssel forgathatnak a családnevük iránt érdeklődők. Enciklopédiájának segítségével általános képet kaphatunk a magyar családnévanyagról, ám ez a mű a magyar családnevekkel foglalkozó kutatók számára is hiánypótló, mivel hasznos segítséget nyújthat akár a korábbi családnév-változtatások vizsgálatához is.

Farkas Tamás monográfiája vizsgálati módszerei, feldolgozott, új korpusznak tekinthető anyaga és bemutatott eredményei miatt megkerülhetetlen műve a magyar családnévkutatásnak, mivel a legkorszerűbb vizsgálati módszerekkel világít rá a 20. századi családnév-változtatások módszereire és motiváló tényezőire.

A fentiekben tárgyalt művek azonban nemcsak a magyar névtani kutatások számára jelentősek, de hasznosnak bizonyulhatnak emellett olyan külföldi kutatók számára is, akik a családnevekkel, névváltoztatásokkal foglalkoznak, s látókörüket nemzetközi szintre emelik.

Takács Judit – Buzgó Anita